ВІТАЛІЙ ВИНОГРАДСЬКИЙ

МІРА ЖИТТЯ

ВІТАЛІЙ
ВИНОГРАДСЬКИЙ

МІРА ЖИТТЯ

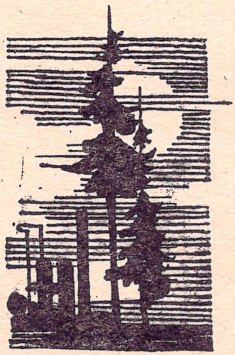

Повість

Київ
«Радянський письменник»
1984

У2
В49

В основе произведения — строительство крупного химического комбината на западе Советской Украины. Оборудование для него закуплено в одной из фирм Федеративной Республики Германии, естественно, в строительстве принимают участие специалисты из этой страны.

Написанная в приключенческом стиле, повесть читается с неослабевающим интересом.

Рецензенти: В. Л. Микитась, М. Я. Олійник

Виноградський В. М.

В49 Міра життя: Повість. — К.: Рад. письменник, 1984.— 176 с.

В основі твору — будівництво великого хімічного комбінату на заході Радянської України. Обладнання для нього закуплено в одній з фірм Федеративної Республіки Німеччини, отже, в спорудженні підприємства беруть участь спеціалісти цієї країни.

Написана в пригодницькому стилі, повість читається з неослабною увагою.

В $\frac{4702590200\text{-}042}{M223(04)\text{-}84}$ БЗ-39-18-83 У2

© Видавництво «Радянський письменник», 1984

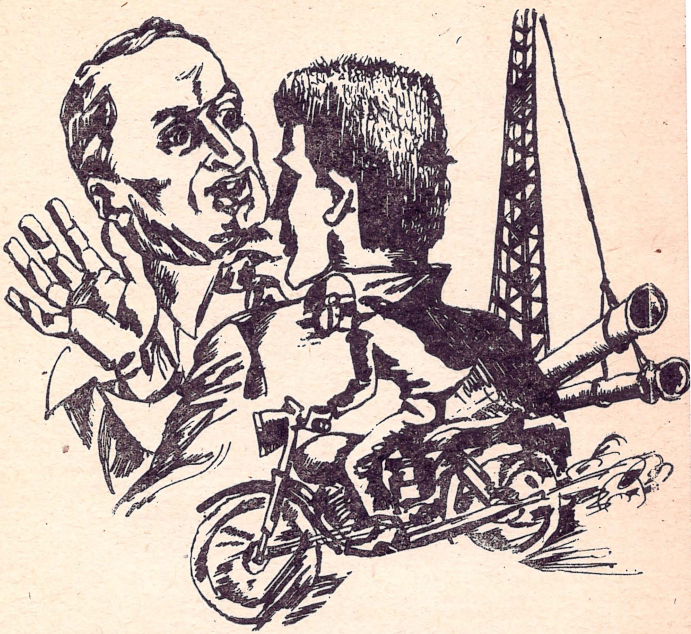

Частина перша

З ПРОТИЛЕЖНИХ БЕРЕГІВ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1.

— Вам нічого боятися, — вкотре повторював гість, що несподівано прийшов до Франца Дітріха, назвався українцем, якому в роки війни довелося виїхати до Німечинни й осісти тут назавжди, і почав розмову, яка немало здивувала господаря:

— Звичайний пакунок і лист. Прошу вас лише відвезти й передати. Це не завдасть вам ніякого клопоту. Я довідався, що ви їдете до Радянського Союзу. Там, де ви працюватимете, є людина, яка з нетерпінням чекає цього подарунка...

Заклопотаний майбутньою поїздкою в «країну більшовиків», яку він уявляв лише з розповідей тих учасників походу, хто воював на сході, Франц Дітріх буркнув з нотками роздратування:

— Чому обов'язково передати? Хіба не можна відправити поштою? Адже так всі роблять.

— Це правильно. Всі користуються послугами пошти, але ж там,— він кивнув великим пальцем через плече, що мало означати «в Радянському Союзі»,— лист може загубитись або його хтось захоче прочитати. А я збираюсь написати про долю його батька, тобто мого брата,— явно хитрував гість.

— Чийого батька? — все ж таки поцікавився Дітріх.

— Розумієте, батько того чоловіка, котрому ви повинні передати листа, кілька років тому опинився в Аргентіні,—пожвавішав гість, відчуваючи, що Дітріх піддається умовлянню.

— Що я «повинен»?! — знову спалахнув Дітріх. — Я нікому нічого не винен і нічого не збираюсь передавати!

— Ви мене не так зрозуміли! — ще улесливіше почав виправдовуватися гість. — Кажу, якщо погодитесь передати листа. О, в ті страшні роки він був ще немовлям і, напевне, нічого не знає про долю свого нещасного татуся.

— А звідки ви довідалися, що я їду до Радянського Союзу?— запитав нарешті Дітріх, бо це непокоїло його.— Ви живете тут, у Франкфурті?

— Уявіть собі, що це легко робиться. Представник вашої фірми, до якого я зателефонував, назвав мені імена й адреси вас і ваших колег,— не кліпнувши оком, збрехав гість, бо адресу йому дали в штаб-квартирі проводу організації українських націоналістів.

— Чому ж ви прийшли саме до мене? Чи вам уже відмовили мої колеги?

— Ні, до них я не заходив, бо один, як мені відомо, воював на Східному фронті і, напевне, відмовиться виконати моє прохання. А другий — ваш керівник. Турбувати його такою дрібницею... Самі розумієте. А живу я в Мюнхені. Працюю, звісно.

Після двогодинного вмовляння Дітріх погодився.

Погодився, аби зрештою гість відчепився, тим паче той натякнув, що «в боргу не

залишиться». «Зайвих кілька марок не зашкодить»,— міркував він. Погодився, не уявляючи, як знайде того, кому адресовано листа.

— Передачу я принесу перед відльотом,— сказав на прощання гість, розуміючи, що Дітріх запитає про це, й підвівся. — Я знайду вас в аеропорту. А гроші...— він ще раз улесливо посміхнувся,— обіцяю вам кругленьку суму — одержить ваша дружина, як тільки надійде письмове підтвердження, що пакунок вручено адресатові.

2.

Літак піднявся на світанку з міжнародного аеропорту Майн-Рейн у Франкфурті-на-Майні, беручи курс на Москву. Гуркіт двигунів приємно заколисував, і шеф групи спеціалістів фірми «Лаурі» Карл Мертінг, який не вперше вирушав у закордонний вояж, поринув у роздуми.

Досі він будував у США, Індії, Південно-Африканських країнах, а з Радянським Союзом фірма мала перший контракт.

Радянський Союз брав курс на інтенсивний розвиток хімічної промисловості. У ФРН було закуплено кілька хімічних підприємств, у тому числі й завод по виробництву білої сажі—так званого наповнювача для гуми, пластмас, штучної шкіри. Спеціалісти називали цю продукцію аеросилом.

Технічний директор фірми Вільгельм Флейшнер рік тому побував у Радянському Союзі, ознайомився з комбінатом, на якому фірма споруджуватиме цей комплекс. Привіз звідти лише фото, на якому білів засніжений степ та

виднілись кілочки — позначки контурів майбутніх цехів.

Невдовзі фірма відвантажила обладнання. Тепер вони втрьох летіли на комбінат, щоб визначити ступінь готовності приміщень і викликати, якщо треба, монтажників.

Віллі Краус разом з Мертінгом уже монтував подібні заводи в Індії та Південній Африці, його здібності керівник групи оцінював високо.

Мертінг знав також, що Краус під час війни був льотчиком і якось розповідав, що йому доводилось бомбардувати Київ. Потім його збили, він довго лікувався і на фронт уже не потрапив. Близько двадцяти років працює у фірмі «Лаурі».

Франц Дітріх у них недавно. «До речі, що йому передав той здоров'як в аеропорту?» — згадав Мертінг і очима покликав до себе Дітріха.

— Слухаю, шеф! — Дітріх сів поруч у вільне крісло.

— Ви були в Росії? — не глянувши на нього, запитав Мертінг.

— Ні. А що?

— І під час війни не доводилося?

— Ні. Я був механіком на підводному човні, потрапив у полон до англійців...

— А що ви знаєте про життя в Росії? — не зважив на повідомлення Мертінг, аби не зізнатися, що теж плавав на підводному човні в районі Півночі.

— Майже нічого, шеф...

— Що вам передали в аеропорту? — раптом поцікавився Мертінг. — Щось для вас особисто чи?„

— Так, невеличкий бізнес...— знітився Дітріх, гадаючи, що ніхто не помітив того, як він брав пакунок.

— Коли там щось недозволене або політично шкідливе для росіян,— металевим голосом сказав Мертінг,— нас одразу повернуть, а всі збитки фірма відшкодує за наш з вами рахунок. Зрозуміло?

— Зрозуміло... — злякано прошепотів Дітріх.— Але хіба нас будуть обшукувати?

— Росіяни все можуть... Будемо молити бога, щоб минулося. А взагалі, про такі речі слід було мені сказати.

— Він так просив... Казав, племінник дуже бідує...— Про плату за послугу Дітріх вирішив промовчати.

— Ну, гаразд. На митниці про пакунок не згадуйте. А якщо змусять показувати... Щось придумайте.

3.

Коли літак приземлився, Бухтяк попрямував до митника, що чергував на виході:

— Я зустрічаю трьох спеціалістів з Федеративної Республіки Німеччини. Вони вперше в Радянському Союзі. Ось моє посвідчення. Дозвольте пройти до літака.

— Будь ласка! — махнув той рукою в бік злітного поля.

Пасажири виходили повільно, розглядаючи новий аеровокзал Шереметьєво, що виблискував склом і алюмінієм. В одного з останніх пасажирів Бухтяк запитав, чи не знає він Мертінга або Крауса з концерну «Дегусса». Той знизав плечима.

Вирішив пройти до зали й почекати, а потім в довідковому бюро попросити, аби оголосили по радіо, що таких-то чекає представник комбінату. Раптом побачив, як до зали, непевно озираючись, увійшли троє. «Вони»,— вирішив Бухтяк і попрямував назустріч.

— Я чекаю пана Мертінга,— сказав привітавшись.

— То я...— затинаючись, відповів низенький, дещо огрядний чоловік у вишуканому костюмі й білій сорочці.

— Будь ласка, ходімте зі мною. Я представник комбінату.

Вони пройшли в протилежний бік зали, де стояли крісла і низенькі столики.

— Заповняйте митні декларації, а я тим часом замовлю автомашини. У вас багато речей? — звернувся Бухтяк до Мертінга.— Скільки потрібно машин? Дві? Три?

— Вистачить двох... — все ще розгублено відповів Мертінг.

Бухтяк пішов і невдовзі повернувся, а троє ніяк не могли знайти бланки декларацій з німецьким текстом. Один з них чомусь почав заповнювати бланк з англійським текстом.

— Ось же вони,— посміхнувся Бухтяк, легко відшукавши потрібні бланки.

— Пробачте, будь ласка,— белькотів інший німець з квадратним обличчям і рудим волоссям, підстриженим під їжачка. — Ми думали...— І він замовк не договоривши.

— Ви пан...

— Дітріх,— запопадливо відповів той. — Франц Дітріх. А це,— кивнув на третього,— Вільгельм Краус.

— Степан Романович, прізвище моє Бухтяк.

Разом підійшли до митника. Той перевірив декларації, запитав, чи нема недозволених речей, і побажав щасливої дороги. Носильники привезли візок з чемоданами.

Під'їхали до готелю.

— Наше представництво в Москві,— кивнув Бухтяк на висотний будинок.

Німці нерозуміюче перезирнулися.

— Готель називається «Україна».

— Я, я,— радо закивали німці.

Доки оформляли документи, Мертінг пройшовся холом і взяв Бухтяка під руку:

— Чи не можна звідси подзвонити до Франкфурта? Хочу повідомити, що ми вже прибули.

— Можна. Але краще з номера...

— Ні, ні! Я хочу негайно.

Бухтяк замовив розмову. Хвилин через десять у вестибюлі пролунало: «Франкфурт-на-Майні! Третя кабіна!» Мертінг потягнув за собою Бухтяка:

— Хочу, щоб ви чули мою розмову...

Бухтяк стояв біля відчинених дверцят кабіни і слухав, як Мертінг доповідав комусь, що вони прибули, а потім почав когось переконувати:

— Не робіть дурниць, хлопчики! Не везіть сюди мила і зубної пасти, бо тут вони дешевші, ніж у нас. Мені соромно,— додав він уже тихіше і поклав трубку.

— Ото три чемодани мила і зубної пасти,— збуджено вів далі Мертінг, коли зайшли до номера. — Наслідки нашої пропаганди. Нам сказали, що тут немає ні мила, ні хліба, ні цукру... Взагалі, думали, що тут і води немає.

— Хіба ніхто з ваших знайомих не був у Союзі? — здивувався Бухтяк. — Невже ви

повірили, що ми тут миємося без мила, не те щоб зуби чистили?

— Бачите, ми до цього працювали в одній з країн Південної Африки. То нам сказали, що в Росії — ще гірше...

— Ну й ну! — обурився Бухтяк. І хоч його попереджали, що в розмовах з німцями ні в якому разі не торкатися політичних питань, він не втримався:— Ви ж знаєте, що ми вже сорок сім років будуємо нове життя. Правда, з них близько чотирьох років забрала війна. Багато часу пішло на відбудову зруйнованого господарства, але про наші досягнення знають у багатьох країнах...

Мертінг мовчав.

— Ну, гаразд,— похопився Бухтяк. — За годину,— він поглянув на годинника,— за годину і десять хвилин нас чекають у вашому посольстві. Збирайтеся, я зачекаю внизу.

У посольстві розмова була офіційною й короткою.

Оскільки до зустрічі в об'єднанні «Техмашімпорт» залишалося дві години, Бухтяк вирішив показати гостям Москву. Він спеціально попросив шофера провезти їх по районах новобудов і нічого не коментував, лиш називав, де що споруджується.

Німецькі спеціалісти не висловлювали своїх вражень, але по жестах, по виразу облич Бухтяк розумів, що побачене вразило їх.

...В об'єднанні «Техмашімпорт» йшлося про строки пуску виробництва. Згідно угоди, на монтаж обладнання визначалося два роки. А керівники об'єднання просили, по можливості, скоротити цей строк.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1.

Будильник дзеленькнув коротко й лунко. Віра розклепила повіки, але одразу ж зажмурилась: так хотілося поспати ще — була тільки четверта ранку, однак примусила себе підвестись. Приготувала сніданок і розбудила чоловіка. Роман швидко умився, мовчки поїв і вже від дверей кинув:

— Буду пізно!

За кілька хвилин під вікном проторохкотів мотоцикл.

Отак майже щодня. Роман вставав рано, заводив мотоцикла і мчав у приміське село до батьків, щоб до початку зміни встигнути щось там зробити по господарству або відвезти батька з двома кошиками на базар. Після роботи знову заїздив на базар і мчав до села. Повертався після одинадцятої вечора...

У батьків дві корови, кури, кролі, великі теплиці... Роботи вистачає взимку і влітку.

Спочатку Роман говорив дружині: «Це — тимчасово. У тебе ж немає шуби. Та й меблі треба купити, килими... Придбаємо все, тоді й спочинемо...»

З'явилась і коштовна шуба, і гарнітур, і телевізор, і килими, та, дивина, всі ці речі не принесли їй навіть зручностей, не те що задоволення. Виявилось, що шубу можна одягати лише в свята, меблі треба берегти, як зіницю ока, сервізом Роман заборонив користуватись: «Фарфор недовго й розбити».

...Віра зачинила за Романом двері і прилягла, щоб подрімати з годину, доки будити

дітей і споряджати до школи, але сну не було. Знову наплинули роздуми. Вона намагалась пригадати, знайти той момент, коли втратила спільну мову з Романом, збагнути, що ж сталося з чоловіком і куди це приведе?..

2.

Вони познайомились у вечірній школі. Віра викладала математику, а Романові, після перерви в навчанні, важко давався цей предмет. І Віра, помітивши це, взялася допомогти...

Їх розділяло все: він, хоч і дорослий, але учень. Вона — вчителька, розвіднячка, з дитиною. Власне, жіноча доля їй уявлялась уже безперспективною. Позаду коротке студентське захоплення, одруження. На другому курсі народився Андрійко. І його батько — синок-білоручка забезпечених батьків — не витримав випробування.

Віра сама попросилася в місто хіміків. Сама захотіла викладати у вечірній школі, щоб більше часу лишалося для сина. Комбінат будувався, розширювався, а працювати на сучасному складному виробництві без середньої освіти годі й думати. Тому тут відкривалися нові й нові класи вечірньої школи.

Все її життя замикалося тепер на роботі і на вихованні сина. Жила з Андрійком скромно. Те, що вдавалося заощадити, витрачала на книжки, альбоми, які син любив, а взимку — на фрукти, словом, на все, що вважала необхідним для душі і для здоров'я дитини.

І раптом — сама не збагнула, як це сталося — зародилася любов. Уперше Роман провів її додому напередодні Нового року. Віра

затрималась у школі — була розмова з директором. А на вулиці заметіль. Вона зраділа провожатому. Через два дні Роман приніс ялинку. Якраз доречно, бо сама не змогла дістати, а в місті їх не продавали.

Роман входив у її життя ненабридливо. Був завжди ввічливим, обачним, часто приходив на допомогу. То відремонтував електровимикач, то замінив замок у дверях, то змайстрував Андрійкові кораблика з електродвигуном. Але заходив до Віри рідко. Що ж вона тоді прогледіла в ньому? Що витлумачила для себе інакше, ніж було насправді?

Вона знала, що Роман, крім роботи і навчання, постійно допомагає батькам, які живуть у приміському селі, і відзначила це як добру ознаку: син піклується про батьків. А то якось він розповів, що придбав батькові котел для обігріву хати, але його потужності вистачить ще й на велику теплицю, яку вже заходились будувати. Ну, що ж, і це оцінила позитивно. Не подумала лише, навіщо сім'ї із трьох чоловік велика теплиця.

Читав Роман мало, в кіно не ходив. На її намагання зацікавити його книжкою, журналом або фільмом відповідав коротко: «Немає часу». І вона більше не заводила про це мову, щоб не підкреслювати своєї переваги.

Якось у комбінатівській багатотиражці під фотографією Романа Віра прочитала про запропоноване ним раціоналізаторське вдосконалення. Поздоровила, додавши: «Вам неодмінно треба вчитися».

— Поневіряння в бідних студентах — не для мене,— посміхнувся Роман.— Хороші гроші заробляють і без диплома...

Це її насторожило, але серйозного значення цій фразі не надала. Віру полонили його працездатність, впертість, уміння не розпорошуватись на дрібницях. Випускні екзамени за середню школу Роман склав на відмінно.

Якось, вже восени, він залишив для неї коротенького листа: «Віро Миколаївно! Мені все важче чекати і сподіватись. Будьте моєю дружиною. Подумайте і не поспішайте відмовляти. Ми потрібні одне одному».

Тоді вона справді відчувала, що Роман їй потрібен, хоча ніяких слів про почуття і не сказано, і в їх стосунках зберігалася відстань, яка відділяла учителя від учня.

Він не з'являвся більше місяця. І, мабуть, уперше вона по-серйозному замислилась над тим, які різні у них інтереси. Але, по-жіночому сумуючи без Романа, примусила себе повірити в те, що зможе прилучити його до свого духовного життя.

Тепер, через дев'ять років після одруження, коли їхня донька пішла в другий клас, Віра могла лише порахувати, скільки разів вона поступалася, могла згадати лише компроміси при намаганні хоч якось змінити те русло, по якому спрямовував їх спільну долю Роман.

Її робота вимагала зосередженості. Вона звикла багато читати. І Андрійко ріс не лінькуватим. Щовесни разом із сином вона їздила до Романових батьків: саджати картоплю. Влітку бували на сінокосі, пололи й поливали овочі. Восени збирали врожай.

А коли народилась Оленка, в село їздив з Романом лише Андрійко. Одного разу, повернувшись, син сказав матері: «В їхніх очах ми з тобою — жебраки. Вони підібрали нас».

Розповідь сина ножем різонула Віру по серцю. Але й тоді вона нічого Романові не сказала. І лише після того, коли він розсердився, що Віра послала сина в піонерський табір, висловила йому все, що накипіло.

— Ти невдячна! — кинув Роман, вперше дорікнувши дружині. Він явно повторив слова батьків.

То було п'ять років тому. Вона задихалася в квартирі, що стала їй чужою. «Хіба лише в багатстві щастя?»— намагалася переконати чоловіка під час наступної розмови, але той стояв на своєму. «Оленка підросте і ні в чому не знатиме потреби. Я хочу мати все, що мають інші. Чому б мені не купити автомашину?» — «Господи, та цьому ж не буде краю?» — жахнулася Віра.

Він її не розумів. Наїжачився, замкнувся. Віра перестала брати у нього гроші. Однак, як і завжди, вставала о четвертій годині ранку, щоб нагодувати його сніданком. З Андрійком він теж перестав спілкуватися. Його зв'язувала з сім'єю лише Оленка, без якої життя не уявляв. Але що вона бачила від батька, окрім подарунків? Дівчинка тягнулася до матері, з якою проводила весь час. Він же не знав, як і про що говорити з донькою, й ревнував її до дружини.

3.

Віра повернулася з роботи, коли Роман уже повечеряв. Вона одразу помітила, що чоловік втомлений, і вирішила відкласти розмову, на яку збиралася з самого ранку. Але він почав сам:

— Розумієш, старі без мене не впораються з господарством,— глухо обізвався, не дивлячись на Віру.— Якщо я його покину, все піде прахом.

— Так продайте зайвину. Не розриватися ж заради базару. А якщо тебе тягне земля, то давай переїдемо в село. Ти підеш працювати в радгосп, а я — в школу.

— До чого тут земля?! — розсердився він.— На ній я гроші роблю. Для майбутнього. Для доньки...

— Та хіба лише в грошах щастя?— вигукнула Віра запально.— Ти ж не бачиш життя.

— Я живу роботою,— заперечив нетвердо.

— Не тією, Романе. Мені вже тридцять шість, а що я бачила за ці дев'ять років нашого подружжя? Ти не хочеш піднятися до мого рівня — хай так. Не схотів учитись, хоч я готова була взяти на себе всі домашні клопоти,— згода. Але ж ти душею відійшов від усього, що нас в'язало і зближувало. Я не бачу від тебе ні ласки, ні уваги. У тебе єдиний клопіт — гроші, побільше грошей. А навіщо, коли вони не приносять радості?

Роман мовчав. Важко схилившись на стіл, обома руками обхопив голову й думав. Видно, слова Віри до нього не доходили. А вона продовжувала:

— Ти робиш усіх нас нещасними: мене, Андрійка, Оленку. Хіба не в тому і є радість батьківства, щоб діставати насолоду від виховання дітей, радіти їх успіхам, творити людину, яка потім зробить щасливими інших?

— Нема коли з дітьми бавитись,— кволо виправдовувався він, навіть не вдумуючись,

що це не аргумент і якраз проти нього й виступає Віра.

— Ти ж обкрадаєш себе духовно і не хочеш цього зрозуміти. А що ж далі?

— Мої батьки теж так жили — від рання до пізнього вечора в роботі. І нічого.

— Але ж тепер інші часи. І не треба по дві зміни працювати. Адже ти лишаєшся на другу зміну лише заради того, щоб потім використати відгул у господарстві батька.

— Ну, досить, давай спати. Уже пізно,— важко підвівся Роман.— Так ми ні до чого не дійдемо.

— Завтра їдеш у село? — запитала Віра, лаштуючи постіль.— Чи вже пак сьогодні,— поглянула на будильник і взяла в руки, щоб завести.

— Ні...— після тривалої мовчанки зітхнув Роман.— Вранці в цеху важлива робота...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1.

— Отже, будемо прагнути закінчити монтаж протягом року, — підвівся директор комбінату Котенко і занурив п'ятірню в густу чуприну.— Всі наші й німецькі спеціалісти уже висловились.

Він зиркнув на Мертінга, біля якого стояв перекладач Бухтяк, перевів погляд на керівника будівельного управління Жуховича і, ніби перевіряючи його думку, продовжував:

— Радянські будівельники і монтажники беруться вкластися в цей строк.

Жухович крякнув і підкрутив довгого вуса, розуміючи складність завдання. Його непокоїло те, що нікому зварювати алюмінієві трубопроводи, проводити антикорозійне гумування і робити монтаж досить складного обладнання. А. Котенко, зрозумівши цей жест як під тримку його думок, вів далі:

— Ми просимо й німецьких спеціалістів орієнтуватись на ці строки,— він ще раз поглянув на Мертінга й зробив паузу, доки Бухтяк перекладав західнонімецьким спецам.

Мертінг зблід. Він зрозумів, що тепер цей строк стає остаточним, раз його назвав директор комбінату, бо досі висловлювались лише спеціалісти. І він вважав, що це робиться з пропагандистською метою. Мертінг підніс руку і попросив слова. Котенко не любив, коли його перебивали, і не дозволяв це робити нікому, бо терпляче і повністю вислуховував усіх, а тут вирішив відступити. Все-таки спеціаліст із капіталістичної країни.

— Я заперечую, — напруженим, але стриманим тоном заявив Мертінг. — Угода з фірмою передбачає два роки. У будівельному проекті теж обумовлено цей строк. Я це опротестую.

— Ви ще встигнете це зробити,— заспокоїв його Котенко. — Давайте почнемо, а робота покаже, хто з нас правий. Обладнання на майданчиках, приступайте. Змонтувати все за рік ми не примушуємо, а просимо. Але ми ставимо собі за мету закінчити монтаж протягом року. Ви ж добре знаєте, що переважна більшість робіт лягає на плечі наших робітників.

— Ми побували в майбутніх цехах,— вів своєї Мертінг, але вже не так наполегливо.—

Виявили чимало недоробок. Там ще далеко до монтажу... — Пригадав, як керівник проекту доктор Бетнер не повірив повідомленню, що корпуси були зведені протягом року, і тепер подумав: «Вони все можуть!»

— Все те, що зауважили пан Дітріх і пан Краус,— підвівся Жухович, — за два дні виправимо. Там незначні недоробки.

— От і добре,— задоволено посміхнувся Котенко й озирнувся на Мертінга: — Вас це влаштовує?

— У такому разі через два дні ми почнемо монтаж,— здався Мертінг. Він зрозумів, що з цими людьми сперечатися марне.

2.

Західнонімецьких спеціалістів поселили в двоповерховому готелі. Керівники жили по одному в кімнаті, робітники — по двоє, троє. Тут же, на першому поверсі, була їдальня. Готували лише для них, прагнули якомога повніше представити німецьку кухню. Але періодично в меню включалися російські, українські, білоруські національні страви.

Вони пізнавали наше життя, наших людей, наші звичаї, наш лад. Їх дивувало перш за все, що радянські робітники, які працюють на монтажі, володіють кількома суміжними професіями.

— Я заздрю вам,— відверто зізнався якось Мертінг під час розмови з уповноваженим дирекції по зв'язках з іноземними спеціалістами Тимчуком. Вони сиділи в кабінеті Тимчука і підсумовували роботу першого тижня.— Ви так багато місця відводите окремим вироб-

ництвам! У нас це вважається невиправданою розкішшю...

— У вас же приватна власність на землю,— перебив його Тимчук.— А у нас головне — безпека людей. Відстані між об'єктами не перевищують розумних норм. Звичайно, землю теж бережемо. Як бачите, цей комбінат будується на колишніх болотах та невгіддях.

У Мертінга був хороший настрій, і розмова, яка непомітно відійшла від виробничих питань, затяглась. Вони говорили про дороги, які у нас ще не скрізь відповідають стандартам, про виборчу систему в Радянському Союзі й у Федеративній Республіці Німеччині... Під час розмови Тимчук відчув, що Мертінг політично підготовлений слабо, а в деяких питаннях про життя нашої країни не поінформований зовсім або уявляє це в спотвореному світлі. Навіть поскаржився:

— Порівнюючи з тим, як у нас на батьківщині змальовують ваше життя і яким ми його побачили насправді — то є цілком протилежні речі. От у мене в господарстві...—почав було Мертінг і замовк.

— У вас є господарство? — поцікавився Тимчук.

— Можливо, про це не варто було й розповідати,— знехотя продовжував Мертінг,— але якщо вас цікавить — будь ласка. У Франкфурті-на-Майні я маю власний готель і ресторан. Дружина усім тим завідує, а я їй виплачую зарплату...

— Дружині — зарплату? — здивувався Тимчук.

— Так, досить солідну. Їй вистачає на всі її примхи,— Мертінг не зрозумів, чому з таким

подивом перепитав Тимчук. — Донька працює касиром в готелі, зять — постачальником у ресторані.

— І їм теж ви платите?

— Звичайно. Цілком пристойну зарплату. Вони навіть заощаджують.

— А хіба ви не разом ведете господарство? — все далі дивувався Тимчук.

— Господарство ведемо всі разом, але свої прибутки кожний одержує окремо.

— Які ж прибутки у вас особисто?— поцікавився Тимчук.

— Від власності — невеликі, — ухилився від конкретної відповіді Мертінг.— Тому й працюю в концерні «Дегусса» ось уже близько двадцяти років.

Тимчук по-новому дивився на Мертінга. Досі він бачив перед собою лише спеціаліста, а тепер відкрився ще й власник. Та який! Скнара. Перед ним сидів добре вгодований, але спортивного складу, як на його роки, рудуватий німець, досить рухливий, енергійний. «Типовий баварець»,— подумав Тимчук, згадавши вислів одного з перекладачів.

— Але щось ми засиділись, — спохопився Мертінг.— Вже час на відпочинок.

— То поїхали ловити рибу! — запропонував Тимчук.

— А можна й таке? — здивувався Мертінг.

— Можна,—усміхнувся Тимчук.—То згода?

— Зараз ні, а іншого разу, — Мертінг галантно вклонився, — із задоволенням скористаюся з вашого запрошення.

— Гаразд, риболовля за мною! — погодився Тимчук.— Візьмемо й Крауса та Дітріха? Чи без них?

— Якщо можна... А то вони образяться на мене...

— Можна. Річка велика, всім місця вистачить. То коли? У найближчий вихідний?

— Можливо.

3.

Химерне плетиво товстих і тонких трубок в цеху підготовки сировини за проектом передбачалося з пластмаси. Радянські монтажники і зварники вперше зіткнулися з технологією зварювання таких труб. А німецькі спеціалісти створили навколо неї особливу таємничість, наголошуючи, що цей процес дуже складний.

Привезли спеціальну апаратуру, викликали з ФРН зварника. Але він працював лише в одну зміну, тому монтаж просувався настільки повільно, що почав затримувати інші бригади. Заступник директора комбінату по капітальному будівництву Носач, який одночасно виконував обов'язки представника «Техмашімпорту», викликав механіка майбутнього цеху підготовки сировини Шумейка.

— У вас є хороший газозварник?

— Є. Але дивлячись для чого,— не зрозумів той.

— Перейняти досвід зварки пластмасових труб,— виклав свій задум Носач.

— Це можна. Роман Ципцюра —на всі руки майстер. Той зможе.

— Поставте його завтра біля німецького зварника, хай уважно роздивиться. І сам поцікався. Потрібен спеціаліст для другої зміни.

— Гаразд! — коротко кинув механік.

— Утріть їм носа, дідько їм на ковіньку!— засміявся Носач, повторивши свою улюблену примовку.

Ципцюра постояв біля німецького зварника кілька годин, подивився-позаглядав, запитав через перекладача про температурний режим зварювання і в обідню перерву прийшов до Шумейка.

— Я можу варити, Антоне Петровичу! Хай дадуть попробувати...

— А не зарано? Може, ще подивився б? Хитрощів ніяких немає?

— Нема. Через сопло спеціального паяльника подається гаряче повітря — градусів вісімдесят-дев'яносто. На стикові труб плавиться цим паяльником спеціальний електрод — теж пластмасовий — і заварює труби. Ото і все. Головне — тримати постійну температуру.

— Гаразд. Я доповім Носачу, а вранці буду на дільниці монтажу і попрошу, щоб дозволили покласти кілька швів.

Франц Дітріх, який керував роботою спеціалістів у цеху підготовки сировини, погодився одразу, як тільки Шумейко попросив, щоб наш робітник зварив одну трубу.

— Нехай зіпсує пару стиків,— зверхньо і з якоюсь гордістю кинув він своєму зварникові, наказавши передати паяльник Ципцюрі.

Шумейку здалося, що Ципцюра напрочуд швидко і гарно наклав шов, ніби виконував він цю роботу щодня. Зрозумів, що через тиждень Ципцюра замінить іноземного зварника.

Але коли Носач запропонував Мертінгу дозволити нашому зварнику працювати їхнім апаратом у другу зміну, той запротестував:

— Стики працюватимуть в агресивному середовищі, гер Носач, — обстоював він свою відмову.— Якщо потім щось трапиться — ви ж покладете всю провину на нас.

— Але ж наш робить шви не гірше за вашого,— стояв на своєму Носач.

— Звідки ви знаєте?

— Він уже варив. Давайте разом поглянемо.

Вони зустрілися біля входу в цех. На робочому місці їх чекали. Спочатку з'єднав стик німецький зварник, а потім — наш. Шумейко крадькома поглянув на годинник. Ципцюра виконав операцію значно швидше. «А це ж без навички»,— подумав Шумейко і сказав про це Носачу.

Мертінг ретельно оглянув стик, зроблений Ципцюрою, наказав перевірити спеціальним апаратом і залишився задоволеним.

— Ну що ж, я не заперечую, — погодився він, бо іншого нічого сказати не міг. Як спеціаліст, він бачив неабияку вправність радянського зварника.

Через тиждень комбінатівська багатотиражка повідомила, що Роман Ципцюра протягом кількох днів оволодів незнайомою досі операцією по зварюванню пластикових труб і вже вдвоє перекриває норму, яку виконує німецький спеціаліст.

А ще через тиждень Носач офіційно заявив Мертінгу, що на будові обійдуться без їхнього зварювальника. Мертінг, не приховуючи невдоволення, погодився.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1.

— Тут кабінет секретаря парткому? — запитав присадкуватий чоловік, увіходячи в широко розчинені двері. В одній руці він тримав капелюха, а другою пригладжував неслухняне рудувате волосся. Повні губи розтяглися в приемній посмішці.

— Драстуйте, о найпрекрасніша Марто Дмитрівно!

— Добрий день, Крученюк!— відповіла жінка, підводячись з-за столу.— Ви, Іване Антоновичу, як завжди, в своєму амплуа,—і посміхнулась, бо його усмішка, ніби чари, примушувала посміхнутися кожного, до кого звертався.— Але ж сьогодні не Новий рік.

— Щастя ваше, що мені в другу зміну,— Крученюк напустив на обличчя суворого вигляду.

— А то що сталося б?— не зрозуміла жарту Марта Дмитрівна.

— Проводили б п'ятихвилинку без мене! — засміявся, примусивши й Марту Дмитрівну знову посміхнутись.

Сьогодні, як і щопонеділка, в парткомі комбінату відбувалась оперативка, яку тут за звичкою називали «п'ятихвилинкою», хоч тривала вона, як правило, принаймні з годину.

Члени парткому, секретарі парторганізацій цехів і виробництв, комсомольські ватажки, працівники культосвітніх служб підбивали підсумки зробленого за тиждень, радились, що і як зробити в наступні дні...

2.

Бурильника Івана Крученюка уже вдруге обрали членом комбінатівського партійного комітету. Він вважав це доручення досить серйозним і ставився до нього з усією відповідальністю. Що сьогодні працює в другу зміну, він сказав неправду: ще позавчора домовився з напарником, щоб підмінив його. Але навіщо це знати секретареві парткому? Для неї, думав Крученюк, аби члени парткому були на засіданні.

Домовлятись про підміну Крученюку доводилось нерідко. То їхав на пленум обкому партії, до якого його обрали на минулій конференції, то збори районного партійного активу, то нарада на комбінаті. Але він не нарікав на долю. Навпаки, із задоволенням виконував доручення і пишався, що його, рядового бурильника, наділили таким довір'ям.

Народився Іван за рік до початку Вітчизняної війни у селі, недалеко від комбінату. Після семирічки пас колгоспних коней. Та якось об'явився в селі уповноважений, загітував молодь їхати в професійно-технічні училища Донбасу. Поїхав. Закінчив науку. Три роки працював робітником широкого профілю в очисному забої.

Великою школою життя стала робота з прохідником, комуністом Саранцевим. Учив він Івана не лише шахтарській справі, вчив бути людиною. Чимало рис перейняв Іван від Саранцева.

...Якось утрьох працювали в новому вибої. Саранцев рубав вугілля, а Іван з Юрком кріпили за ним лаву. Раптом позаду щось

затріщало. Іван поглянув і обімлів: одна стойка розкололась, і кріплення провисло.

Невидима сила кинула обох хлопців тікати. Не встигли вони зробити й кількох кроків, як почули позаду крик. Іван обернувся — Саранцев лежить. «Що з ним?» — майнула тривожна думка. Поглянув і жахнувся: сусідня стойка придавила йому ступню.

— Рубай! — крикнув Саранцев, показуючи на сокиру, що лежала поруч.

Іван схопив сокиру і замахнувся вдарити по стойці, але Саранцев окриком зупинив його:

— Не чіпай стойку! А то обох придавить! Ногу рубай!

— Як...— ногу?..— жахнувся Іван.

— Рубай, кажу! Швидше!

А сам відчепив рятувальний пояс і закрутив міцно навколо ноги вище коліна.

Заплющився хлопець і з усієї сили — щоб одним ударом — опустив сокиру на ногу...

Ледве Іван відтягнув Саранцева кроків за двадцять, як покрівля на тому місці, де вони щойно були, обвалилась...

...Вилікувався Саранцев, приладнали йому замість ступні протеза. Друзі гадали, що тепер його в шахті не побачать. А він — знову в забій.

— Шахтарська професія, Іванку, для справжньої людини — на все життя,— поплескав Саранцев Івана по плечу.— Запам'ятай це!

Приїхав Іван Крученюк років через п'ять у рідне село у відпустку й здивувався: комбінат розбудувався впритул до села. На виробництві розширявся випуск мінеральних добрив, недалеко від старої шахти, збудованої ще сто

років тому, відкривалась нова. Потрібні були досвідчені гірники.

Івана Крученюка, що прийшов подивитись, чим різниться калійна шахта від вугільної, запросили на роботу. Та й мати постаріла, одна-однісінька, кликала до себе. І серце не витримало — потягло в рідні краї. Сказав про це чесно у шахтарському парткомі. Там зрозуміли, відпустили молодого комуніста.

Три роки на калійній шахті ходив помічником у досвідченого бурильника Теслюка, без відриву від виробництва закінчив курси бурильників. Нерідко підміняв майстра. Нарешті довірили самостійну роботу.

Жив Іван у матері, в селі. З роботи і на роботу їздив рейсовим автобусом. Запримітив симпатичну, чорнооку кондукторку і кожного дня намагався сісти саме в її автобус.

Сподобався й кондукторці веселий жартівник. Хоч і рудуватий, ніби вогнем облитий, але щось у ньому було особливе.

Сказав якось матері, що збирається одружуватись.

— Пора, синку, пора,— зраділа стара Крученючка.— І мені поміч на господарстві буде.

— Ні, мамо, не буде. Вона працює в місті...

— Ой синку, а я ж думала: приведеш невісточку та й сам пристанеш у колгосп... Ти ж майстровий, а в селі такі люди дуже потрібні. Та й господарці я вже не година лад дати...

— Ні, мамо. Прив'язала мене шахта на все життя. По господарці будемо з Лідою допомагати, а роботи не покину.

Зробив Іван все, чим тільки можна полегшити домашні клопоти: встановив на кухні котел водяного опалення, пробив артезіанський коло-

дязь, приладнав електронасос, а на горищі — великий бак. Увімкне вранці на годину насос — і бак повен. Вистачає води на цілий день і для корови, і для поросяти, і грядки полити.

Пожили у матері більше року, а коли Ліда народила сина, дали їм квартиру в комбінатівському будинку. Тепер Іван наїздив до матері лише у вихідні, бо вечорами ходив до школи.

А Ліда і після роботи, бувало, забере малого Богданчика — і в село, бо мати не встигала біля всього поратись. Одного дня, уже навесні, вирядж аючи чоловіка на роботу, сказала:

— Що будемо робити з овочами?

— Якими?— заклопотаний своїми справами, не одразу зрозумів дружину.

— У теплиці урожай поспів: помідори, огірки, редиска...

— Не поїмо самі?

— Ні, Іваночку. Куди нам стільки?

У неділю поїхав Іван до матері з двома кошиками, назбирав помідорів і огірків та й завіз, повертаючись у понеділок вранці, у дитячий садок. Здивувалась завідуюча. «Та у нас же грошей не стане розрахуватись!» — «Нетреба грошей, це подарунок малюкам від нас із Лідою!» Сердечно дякувала завідуюча, а Іван лише посміхнувся своєю чарівною посмішкою.

Збагачувалась шахта новою технікою, і Крученюк намагався в першу чергу сам усім оволодіти. І хлопців добирав собі в бригаду таких, як сам. Якось підвозив його шофер з гірничорятувальної служби. Сподобався Івану з першого знайомства життєрадісний жар-

тівник, загітував його до себе в бригаду, навчив шахтарської справи.

А коли одержали навантажувально-бурову каретку, Крученюк змушений був відступити: на курси для роботи на ній вимагали людей, обізнаних з шоферською справою. Покликав Крученюк колишнього водія:

— Доведеться, Миколо, тобі їхати в Солікамськ. Освоїш нову машину, а я до тебе помічником піду. Треба ж буде комусь закладати вибухівку і підривати шпури? А в мене права підривника. От і будемо разом працювати.

Не дуже хотілося Миколі їхати, але не міг устояти перед умовлянням бригадира. Повернувся механіком нової установки. Лишилося їх у бригаді четверо з десяти, а руди видавали вдвоє більше. Та недовго працювали разом. Миколу Кривошею забрали бригадиром у другу зміну, а Крученюку дали молодого механіка.

— Ну, вчителю, не ображайся, як обжену!— сказав Микола на прощання.

А через місяць він справді перекрив показники бригади Крученюка.

Міцно потоваришували два бригадири. І не лише між собою, а сім'ями. Їздили разом на Черкащину до Миколиних батьків, відпочивали у красивому й співучому селі над Дніпром...

3.

Саме про дивовижну силу Крученюка гуртувати навколо себе людей подумала секретар парткому, тиснучи руку передовому бригадирові.

І чомусь пригадала Марта Дмитрівна, як ішла на світанку від знайомих після зустрічі

Нового року. На проспекті Леніна перетнула їй дорогу весела компанія. Не одразу впізнала в ній робітників з бригади Крученюка. Разом з дружинами вони повертались додому з Палацу культури, де зустрічали Новий рік, співали пісень, обсипалися снігом...

Бригадир упізнав Марту Дмитрівну, підбіг до неї і став на одне коліно:

— О прекрасніша з принцес! — виголосив артистично.— Сам Дід Мороз послав нам вас у цю годину! Дозвольте від імені усієї бригади привітати вас з Новим роком!

Всі заплескали в долоні, а Іван схопив руку Марти Дмитрівни і поцілував.

— Ви перша Снігуронька в Новому році, яку ми зустріли. Значить, буде щасливий рік.

— Чому?— здивувалась, сміючись разом з усіма, Марта Дмитрівна.

— Бо парторг не може приносити нещастя!— підводячись, відповів Крученюк.

— Правильно! Не може!— загукали інші.— Ходімте з нами!

Збуджений, радісний настрій передався і їй. Вони довго ходили вулицями містечка...

4.

Коротко підбивши підсумки зробленого, Марта Дмитрівна оголосила про закінчення наради і вийшла до приймальні. Вона не одразу впізнала серед чималого гурту жінок і чоловіків завуча вечірньої школи. Вже коли та привіталась, то підійшла до неї й запросила до кабінету.

— Як добре, що ви прийшли, Віро Миколаївно, — сказала, беручи вчительку під

руку.— А ми щойно на п'ятихвилинці говорили про навчання у вечірній школі. Ви, мабуть, теж прийшли з приводу відвідування? Я знаю, що весною завжди багато робітників не ходять до школи.

— Я, власне,— затнулась Віра Миколаївна,— я зовсім з іншого приводу.

— Будь ласка. А то я одразу про справи. Сідайте, прошу вас.

Завжди енергійна і бадьора, сьогодні Віра Миколаївна Ципцюра була млявою і неуважною. Голос від хвилювання захрип, руки не знаходили собі місця, і вона то підпирала ними підборіддя, то гладила коротку, під хлопчика, зачіску, то пересувала з місця на місце блокнот, який поклала на столі.

— У школі справді... відвідування знизилось,— підтримуючи думку секретаря парткому, промовила після тривалої мовчанки Віра Миколаївна.— Я вже чула, що на виробництві будуть групи сприяння. Треба створити умови для всіх, у кого немає середньої освіти. А то ставлять у другу зміну... Я вже думала, може, сформувати класи й організувати ранкові заняття для тих, хто працює в другу зміну?

— Але ж приміщення...— почала було Марта Дмитрівна й знітилась. На вродливому обличчі Віри Миколаївни вона побачила таку тугу, що одразу збагнула: не до шкільних справ зараз цій жінці. І розмову вона підтримує для годиться.

— Що сталося, Віро Миколаївно?— запитала з тривогою в голосі.— Дома негаразд?

— Мені здається, я втратила чоловіка...— схлипнувши, вимовила ледь чутно.

— Як втратила?— здивувалась секретар парткому.— Якби я почула це від когось іншого, не повірила б. Він же такий активний на роботі: передовик, раціоналізатор...

— Не п'є і не курить,— у тон їй продовжила Віра Миколаївна. — І заробіток несе додому...

— Так що ж?— не зрозуміла та.

— Захворів він,— зітхнула Віра Миколаївна,— але захворів душею. Все зосередилось на одному: зібрати побільше грошей...

І вона розповіла все.

— А життя, справжнього людського сімейного життя немає,— додала наостанок.

— Як же так?— задумливо проказала Марта Дмитрівна.— На роботі людина як людина: і винахідник, і товариша підмінить, і в роботі допоможе, і на другу зміну часто лишається, як є необхідність...

— І все заради грошей,— нагадала Віра Миколаївна.— Я боюсь, щоб він заради грошей чогось поганого не вкоїв.

— Ну, що ти?!— рішуче відкинула цю думку Марта Дмитрівна.— Треба з ним поговорити.

— Тільки, прошу вас, не кажіть, що я тут була і розповіла все, а то він зненавидить мене. Я просто у відчаї. Люблю його, боюсь втратити. І не знаю, як вплинути.

— Добре, ти заспокойся, а я з ним поговорю,— пообіцяла Марта Дмитрівна.— Обов'язково поговорю!

Віра Миколаївна поверталась додому ніби заспокоєна, але рівноваги в душі не було.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1.

В цеху підготовки сировини, де повільно, але все зриміше й рельєфніше вгадувалось майбутнє, особливо відповідальні механізми складали і встановлювали німецькі спеціалісти під керівництвом Франца Дітріха. Варили ж арматуру і трубопроводи, монтували комунікації радянські робітники. Роботи приймав механік цеху Антон Шумейко.

Сталося так, що в одному місці вентиляційна труба не вміщалася у відведений для неї отвір. Чи проектанти допустили прорахунок, чи будівельники помилилися, в усякому разі, треба було щось вирішувати. Шумейко підкликав Дітріха порадитись.

— Мусить бути все, як у кресленнях,— довідавшись, про що йдеться, спалахнув той.— Інакше я з вами розмовляти не хочу!— І подався до своїх спеціалістів, розмахуючи руками.

— Звузьте на кілька сантиметрів трубу в тому місці, де вона упирається в арматуру, і монтуйте далі,— порадив Шумейко бригадирові.— Це ж звичайна вентиляція. Не біда, як в одному місці буде звужена.

А за годину Шумейка розшукав Дітріх.

— Антоне! Я подивився креслення,— він посміхнувся, ніби вибачаючись,— давай знайдемо спільний вихід...

— Я вже знайшов,— і Шумейко пояснив, як вирішено зробити.

Розмовляв він з Дітріхом по-німецьки, і той не міг послатися, що їх не зрозумів чи не так

витлумачив перекладач, а таке нерідко траплялося. Обминути на метр чи півтора кабельну лінію, перекинути місток через трубопровід, опустити чи підняти на кілька сантиметрів магістраль Дітріх не наважувався нізащо. В ньому міцно сиділа душа педанта, для якого креслення було єдиним законом.

Доходило навіть до того, що Дітріх писав протести на ім'я представника «Техмашімпорту». Так було, коли трубопровід вийшов на кабельну трасу. Очевидно, проектанти не зауважили. Перекинути б тут місток і варити трубопровід далі. Проте за наказом Дітріха роботу припинили. Приїхав Носач, розібрався і погодився з пропозицією Шумейка, бо то був єдино правильний вихід. А Дітріх розвів руками. Мовляв, якщо трапиться щось — я не винен.

Після від'їзду німецького спеціаліста, який зварював пластикові труби, Дітріх частіше став навідуватись до Ципцюри. Постоїть, подивиться й піде далі. Двічі поривався щось сказати, але так і не наважувався, бо поруч не було перекладача, а Ципцюра німецької не розумів. Це Дітріх знав напевне.

Ципцюра працював швидко і без затримки. За зміну він робив те, що за німецькими розрахунками планувалось на дві. А коли виникала загроза, лишався ще на півзміни і підганяв магістраль. Така небезпека виникла й сьогодні. Роман зрозумів, що доведеться лишатися, і під час обідньої перерви взяв собі на вечерю булку й пляшку ряжанки.

Коли скінчилася перша зміна, в цеху змовкли звичний брязкіт металу, рев компресорних двигунів і кулеметна тріскотнеча пневматичних

молотків. Лише подекуди спалахували вогники електрозварки та чулися команди «майна» чи «віра»: то готували матеріали для бригад, що вийдуть вранці.

Німецькі спеціалісти від'їздили з комбінату разом з усіма. А це раптом — Дітріх. Він повільно крокував проходом, ніби розглядаючи виконану за день роботу. А Роман якраз сів перекусити, чекаючи, доки почнуть працювати компресори для другої зміни.

Дітріх підійшов до Ципцюри і зупинився. Пригостити німця у того не було чим, бо половину булки уже з'їв. Тому Роман розгублено мовчав. Нарешті Ципцюра збагнув, що Дітріх має до нього якусь справу, поставив пляшку, поклав на шматок газети недоїдену булку, підвівся.

— Ви щось хочете?— запитав по-українськи, не сподіваючись, чи зрозуміє його Дітріх. Запитав, аби не мовчати. Але той зрозумів.

— Я, я! — сказав, а потім, ледве добираючи російські слова, вимовив:— Мне... нужен... помагайт.— Він посміхнувся, зрадівши своїм успіхам, і вже сміливіше додав:— Я буду.., корош платіть...

— А що треба?— почувши про плату, з готовністю запитав Ципцюра.

Дітріх дістав з бокової кишені конверт і показав Романові. На ньому українською мовою було написано: «Павлу Гузоватому, село Сівка».

— Найті... етот человек,— затинаючись, мовив Дітріх, але конверта в руки не дав і ще раз повторив:— Я буду корош платіть.

— Я можу знайти,— навіть не подумавши, навіщо іноземцю знадобилась людина, яка

живе в селі і, можливо, не має ніякого відношення до будови, погодився Ципцюра.

— Пожалуйста, я буду... подождать,— дав зрозуміти Дітріх, що то не терміново.

Але Роман наступної ж неділі, поснідавши, сів на мотоцикла і майнув у Сівку. Спочатку збирався спитати в сільраді, де живе Павло Гузоватий, але вже дорогою передумав: хай краще в сільраді не знають, що хтось шукав Гузоватого. Адже німець має до нього листа, і напевне з-за кордону.

Проїхавши поза кар'єром, Ципцюра в'їхав у село з боку колишнього німецького поселення Угерсталь, поблизу якого нині виросла нова залізнична станція. Двоє дівчат, яких Роман запитав одразу, як тільки в'їхав у село, знизали плечима. «Оцей напевне знає»,— подумав, наздоганяючи їздового на підводі. Той зупинився, як тільки Роман, обігнавши підводу, загальмував і махнув рукою.

— Павло Гузоватий? — перепитав. — Знаю. Був у колгоспі трактористом. Я йому ще пальне возив. А вже більше року на кар'єрі екскаваторником працює.

— А де живе?— нетерпеливилося Роману, бо їздовий, видно, любив поговорити.

— Живе? Знаю. Дайте закурити!

— Я не курю!— відмахнувся Роман.— Так, де він живе?

— Живе він,— явно невдоволено, що його не почастували куривом, розтягував слова їздовий,— як доїдете, значиця, до цвинтаря, то повертайте на ліву руку. Тільки далі керуйте ще лівіше, бо пряма дорога буде не асфальтовий гостинець. Там четверта хата од краю на тому боці і є Павлова. Голуба така, під шифе-

ром. Нову збудував. А ви до нього у гості чи по роботі? — поцікавився наостанок їздовий, не втрачаючи надію зав'язати розмову.

— По роботі!— гукнув Роман і погнав мотоцикла.

На подвір'ї, біля якого зупинився Ципцюра, гралася дівчинка років шести. На Романове запитання відповіла:

— Тато з мамою поїхали до міста. Будуть після обіду.

— А коли тато працює?

— Завтра в першу зміну. А навіщо він вам?

— Треба!— однозначно відповів Роман і завернув мотоцикла, досадуючи на невдачу.

Наступного дня вранці, побачивши неподалік Дітріха, Ципцюра погасив пальник і підійшов до німця. Той саме розмовляв з майстром. Виждавши мить, коли Дітріх звернув на нього увагу, Роман сказав, що людина, якою він цікавився, працює екскаваторником у кар'єрі тут же, на комбінаті.

— Зер гут!— вигукнув той, а потім спохохопився і додав російською:— Очень хорошо! Спасибо!— І відвернувся, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

А наприкінці зміни, коли Роман роздумував, чи лишатися ще на пару годин, щоб підігнати трубу до кінця прольоту, до нього Дітріх підійшов сам.

— Завтра,— сказав він, підбираючи слова,— после смєни... ти і я поєдем.— Помовчав, потім додав:— Мотоціклом... твоім... Корошо?

— Гаразд,— погодився Роман.

Але наступного дня Дітріх підійшов за півгодини до кінця зміни. Він махнув Романові, щоб той припинив роботу, і сказав:

— Поєдем...— В руках він тримав пакунок.
— Зараз?— здивувався Роман.— А робота?
— Потом... приєдем,— посміхнувся.— Будеш работать...

Роман збагнув, що Дітріх має намір зустрітися з Гузоватим прямо в кар'єрі, щоб менше було сторонніх свідків, або не хоче, щоб його побачили в селі.

Від цеху до кар'єру було кілометрів з десять. Дорогу самоскиди розбили так, що Роман змушений був їхати узбіччям. Назустріч повільно повзли важкі КрАЗи з рудою. Дітріх раз по раз хапався за Романові плечі, підскакуючи на вибоїнах.

На в'їзді в кар'єр чотири самоскиди чекали своєї черги до одного з екскаваторів. Роман запитав у водія першої машини, чи не тут працює Павло Гузоватий, той кивнув головою. Ципцюра під'їхав ближче, Дітріх піднявся до кабіни екскаваторника і зник там. Кілька хвилин важка машина постояла, ніби перепочиваючи і набираючи сили, а потім, коли Дітріх зіскочив на землю, ще з більшим гарчанням вгризлася в шар руди.

Перед тим, як сісти на мотоцикл, Дітріх дістав з нагрудної кишені п'ять червінців і простягнув Романові. Той мовчки взяв як належне, сховав, навіть не задумавшись, чому Дітріх дав так багато за дрібну послугу.

2.

Увечері Павло Гузоватий прийшов до сільради. Там уже нікого не було, тільки сторож сидів за столом секретаря і розглядав якусь стару, пожмакану газету.

— Можна подзвонити, діду?— запитав він для годиться, підсовуючи до себе телефонний апарат.

Люди тепер часто приходили до сільради користуватися телефоном, бо майже у кожного хтось жив або працював у місті. І сторож до цього звик.

— Прошу квартиру Черниша,— сказав Павло, почувши голос телефоністки.

За якусь мить у трубці пролунав басовий голос. Павло привітався і тихо мовив:

— Є новина, Павле Созоновичу! Лист і пакунок... Що? Ні, ні! Не пізно. Гаразд, я чекатиму.

Вони повечеряли, Павло посидів біля доньки, поки та заснула. Пішла спати й дружина, бо колгоспній доярці треба рано бути на фермі. А Павло сів на кухні й розгорнув газету. І якось підсвідомо виринув з пам'яті той, про кого нагадав сьогоднішній гість. Очі ще бігали по газетних рядках, а мозок вистукував своє.

...Було це під час жнив. Його портрет надрукувала районна газета.

Того ж дня приїхав до нього начальник районного відділу державної безпеки Черниш і розповів про батька. Так і не знав Павло, чи випадково збіглися ці дві події, чи зумисне Черниш обрав саме такий день, аби меншим був біль образи.

Страшною була розповідь Черниша. Виявляється, його батько,— Павлові ледве виповнився рік,— із своїми двома братами вбив комуніста-підпільника Якова Булавинця. Польський суд, аби задовольнити обурення громадськості, змушений був засудити Миколу

Гузоватого до восьми років ув'язнення. Його відправили в Познань. А брати дістали по чотири роки.

Миколу звільнили з тюрми в 1939 році уже гітлерівці і одразу завербували в свою розвідку. Разом з іншими націоналістами, завербованими німецькою розвідкою, він учився в спеціальній школі. В рідному селі Микола Гузоватий об'явився під час окупації, таємно виконуючи завдання фашистської розвідки. З гітлерівцями і втік він, коли Радянська Армія гнала їх з рідної землі, вдруге покинувши дружину й сина.

Осівши в Західній Німеччині під бандерівською кличкою Підгайний, Микола Гузоватий вербував у англійську шпигунську школу людей з числа переміщених осіб. Але після того, як кілька груп шпигунів, закинутих у радянський тил, потрапили до рук чекістів, хазяї запідозрили Підгайного в несумлінності. Побоюючись розправи, Підгайний утік в Південну Америку.

З Аргентіни в рідне село Микола Підгайний надіслав листа й фотографію, на якій красувався з молодою дружиною — донькою багатого фермера. Мати Павла Гузоватого не витримала лихої звістки й померла, залишивши чотирнадцятирічного хлопця сиротою. Ще зиму він походив до школи, а весною колгосп послав на курси механізаторів. Спочатку працював причіплювачем, а через рік сів на трактор. У двадцять років одружився.

Розмова з чекістом була тривалою й серйозною. Він просив Павла лише про одне: дати їм знати, якщо Микола Гузоватий чи хтось інший шукатиме з Павлом зв'язків — листов-

но чи через знайомих. Ймовірно, що хтось надішле в Америку газету з портретом сина.

Ось тоді Павло відмовився називати Миколу Гузоватого батьком, хоч звався Миколайовичем і прізвище носив його...

...У вікні блимнули промені автомобільних фар і погасли. Павло вийшов на поріг зустріти пізнього гостя. Привіталися, як давні й добрі знайомі.

— Прошу до кімнати,— Павло відчинив двері і хотів увімкнути світло.

— Ні, ні, ходімо до кухні,— запротестував Черниш, побачивши, що світло горіло лише там.— Ну, показуй передачу,— сідаючи на стілець біля столу, попросив гість.

Павло поклав перед ним так і не розкритий конверт і акуратно загорнуту у білий папір коробку від черевиків.

— Молодець, що не розкрив,— похвалив Черниш, дістав невеличкого ножика, обережно розрізав конверт і за кінчики аркуша розгорнув листа:— Ану, що вони тут пишуть?

Лист був короткий. Невідомий автор передавав вітання від батька, якого він (Павло), напевне, ще пам'ятає, і питав, чи не треба йому матеріальної допомоги, бо друзі його батька готові таку допомогу надати. Треба лише листовно повідомити про це. А поки що вони передають невеличкий пакунок на знак уваги.

Внизу стояла звортна адреса.

— Хитрі бестії,— обережно склавши аркуш, проказав Черниш.—Промацують грунт. Чи клюне. А тепер давай поглянемо, що в пакунку.

Черниш розгорнув коробку, відкрив її і дістав акуратно загорнуті в тонкий папір модні

черевики. Оглянув їх ретельно і поставив на стіл, прицмокнувши язиком.

— Гарні! А розмір підійде тобі?

— Я ношу сорок перший...

— Саме такий,— подивившись на підошву, сказав Черниш.— Ніби знали. Але я, друже мій, тобі їх не лишу. Ми ще позаглядаємо в них, а потім повернемо. А щодо відповіді...— уважно глянув на Павла, що сидів навпроти,— я ще пораджусь в обласному управлінні. Мабуть, доведеться написати. Звичайно, про листа і пакунок нікому ні слова.

— Розумію, Павле Созоновичу. Навіть дружині не сказав.

— Ну, гаразд. Відпочивай. То я заберу листа й черевики. Не заперечуєш?

— Звичайно. Вони мені ні до чого.

— То, кажеш, німець розписку зажадав?— перепитав Черниш.

— Ага. Каже, «піші письмо, что получіл»,— перекривив німця.— А сам ледве вимовляє російські слова. Я й написав прямо в екскаваторі. Він дав олівець і клаптик паперу.

— Як же він тебе знайшов?

— Привіз його якийсь наш робітник на мотоциклі. Я в неділю був з дружиною в місті на базарі, то донька каже, що приїздив якийсь додому на мотоциклі, питав мене. Цікавився, коли я буваю вдома, а привіз, бач, на роботу.

— Напевне, німець не захотів їхати в село. Їм, Пашо, за контрактом не можна без дозволу виїздити за межі комбінату. От він і поїхав у кар'єр...

— Зрозуміло.

— А мотоцикліста не запримітив?

— Ні. Коли визирнув з кабіни, він був до мене спиною. Номер запам'ятав: 33-17. Сам «Яву» мрію купити.

— Тоді все гаразд. Бувай здоровий!— Черниш енергійно підвівся й попрощався.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1.

Носач нервував. У відділенні соляної кислоти на три дні зривався графік монтажу. І сьогодні там — ні душі. Тимчук двічі розмовляв з Мертінгом, але той з легкою душею відмахувався, посилаючись на те, що пристрій ще не надійшов.

Носач подзвонив директорові комбінату й попросив дозволу зайти.

— Обладнання для цього відділення концерн замовив фірмі «Дінаміт Нобіле»,— доповідав він Котенку.— Воно вже давно надійшло, приїхав і представник фірми, який має керувати монтажем, а пристрій десь забарився.

— У чому складність? — поцікавився Котенко.

Носач розгорнув перед ним креслення відділення соляної кислоти й почав пояснювати:

— Вісім керамічних колон — основне обладнання невеликого цеху — необхідно монтувати з високою точністю: кожна колона складається з трьох конусоподібних кілець діаметром по півтора метра, їх краї відшліфовані по вищому класу точності і мають лягти одне на одне без будь-яких прокладок чи в'яжучого матеріалу.— Глянув на директора, який уважно

вивчав креслення, і додав:— Без спеціального пристрою не уникнути перекосу, а підняти кільце немає чим. Гаки звичайних кранів пощерблять краї.

Котенко розшукав по телефону Тимчука і спитав, чи може він прийти до Носача разом з Мертінгом. Потім попросив знайти Жуховича.

— Попередьте Мертінга,— сказав Котенко Носачу,— що ми завтра починаємо монтаж колон. А Жухович нехай пришле найкмітливішого бригадира монтажників. Розкажіть йому, що й до чого. Хлопці знайдуть вихід. Не може такого бути, щоб не зуміли.

— Завтра треба починати монтаж колон у кислотному відділенні,— рішуче сказав Носач Мертінгу, коли той, привітавшись, сів у глибоке крісло біля столу.

Мертінг здивовано підвів брови і спокійнісіньким тоном, навіть дещо скептично, як здавалося Носачу, запитав:

— Ви маєте пристрій?

— Ми не можемо більше чекати.

— То починайте. Мені однаково. Зіпсуєте — замовимо ще один комплект. Платите ви...

— Отже, домовились,— підвівся Носач.— Я вас задля цього і запрошував.— Він повернувся до Тимчука і запропонував:— Оформте протоколом.

Задзвонив телефон. Носач взяв трубку і почув голос Жуховича.

— Завтра починайте монтаж керамічних колон,— сказав йому Носач.— Завтра. Ні, не надійшли,— відповів на запитання Жуховича.— Визначте бригаду монтажників. Бригадира сьогодні пришліть до мене, я ознайомлю його з документацією, а він щось придумає.

Вранці на монтаж обладнання в кислотному відділенні вийшла бригада Василя Їжака. Бригадир — міцно збитий, повновидий здоровань двометрового зросту, посміхаючись, відповідав на репліки монтажників, яких терміново перекинули з теплоелектроцентралі:

— А що, у німців неуправка?

— Інструмент загубили!

— А без інструменту не вміють?

— Кишка тонка.

Представник фірми Ганс Нанке, який мав здійснювати технічний нагляд, прийшов на монтажний майданчик і здивувався: невже наважаться складати без спеціальних пристроїв? Він не вперше керував такою роботою і знав, як це складно. Коли з'явилися Тимчук і Бухтяк, Нанке підступив до них.

— Я знімаю з себе відповідальність за негативні наслідки!— офіційно заявив він.

— Що він хоче?— поцікавився бригадир.

Бухтяк переклав.

— Скажіть йому,— посміхаючись, відповів Їжак,—самі обійдемося. Теж мені спе-ці-аліст!

— Ви ж кільця порозбиваєте! — заволав ображений Нанке, коли Бухтяк переклав йому слова бригадира.— Ви ж досвіду не маєте.

— Розіб'ємо, то своє!— з усмішкою відповів Їжак.— Ви ж нам продали? Продали! То й не шкодуйте.

Їжак повернувся до Бухтяка, попросив:

— Скажи йому, раз він ні за що не відповідає, хай іде геть, а увечері прийде приймати зроблене. Та нехай щось прочитає про нашого Лівшу, який англійську блоху підкував. Чув він про таке?

З представника фірми, як тільки Бухтяк переклав йому сказане, одразу спав гонор. Додав благально:

— Мене не так зрозуміли. Я не маю права залишати монтаж без дозволу керівництва. А про блоху я нічого не чув...

— А пішов би, якби дозволили?— поцікавився Тимчук.

— А чому ж!— погодився Нанке.— Попивав би пивце в готелі. А ваші хай пробують.

Тимчук подзвонив Мертінгу і пояснив ситуацію. Той, знаючи про все ще звечора, попросив передати трубку представникові фірми. Вислухавши Мертінга, Нанке закивав головою на знак згоди і за щось подякував Мертінгу.

Всі розійшлися по місцях. Пішов і Тимчук. Протягом дня він кілька разів заходив до кабінету, де збирались німецькі спеціалісти, бачив, що Нанке вивчав якісь документи.

— Як там справи?— цікавився Нанке, підводячи голову.

— Все гаразд!— відповідав Тимчук, хоч до монтажників не навідувався.

Наприкінці зміни Тимчук разом з Нанке зайшли до цеху. Те, що вони побачили, здивувало: на місці вже стояло трое з чотирьох кілець!

— Приймайте роботу!— поплескав німця по плечу збуджений бригадир.

Німецький спеціаліст схопив інструмент і поліз перевіряти рівень установки кілець. Все було гаразд.

Він не вірив своїм очам. Обійшов, помацав стики, придивляючись, чи немає де зазубрини, і нарешті не витримав.

— Факіри!— вигукнув і прицмокнув.— Факіри! А я думав, тут буде купа череп'я. Ніяких же пристроїв! Та у нас одну колону три дні монтують, а тут без нічого... І за одну зміну...

Монтажники задоволено посміхалися, а бригадир знову поклав руку німцеві на плече й задоволено проказав:

— Тепер можеш до кінця роботи пиво пити!

— Ну й молодці монтажники!— сміявся увечері Носач, коли Тимчук розповідав йому про подію.— Отак провчили задаваку, дідько йому на ковіньку! А він тут доводив, що без нього і їхніх пристроїв ми всі горшки переб'ємо.

— А воно немає нічого хитрого.

— Що ж Їжак придумав?

— Взяли звичайну залізничну шпалу, стесали косо краї і вставили всередину. Кільце ж всередині конічне, кран тягне тросом за шпалу, а вона впирається в стінки кільця і підіймає його. А поставити кільце на кільце — то вже вправність кранівника. Звичайно, пильно стежили, щоб витримати горизонтальність.

— Отже, і тут наші гонористим носа втерли, дідько їм на ковіньку!— задоволено потер долоні Носач.

— І добряче. Хлопці ще кепкували після зміни: «І то треба було аж із Західної Німеччини спеціаліста виписувати? Та ми й без нього обійшлися б!»

— Справа в тому, що фірма, яка виготовляла ці колони, поставила перед концерном «Дегусса» вимогу: їхній представник здійснює технічний нагляд до кінця монтажу, щоб потім не було ніяких претензій,— пояснив Носач.

— Я так і сказав. Та вони й самі розуміють, що технічний нагляд — за поставщиком. Я ось

ще що хотів, Богдане Юрійовичу,— нагадав Тимчук наприкінці розмови.— Тижнів три тому я пообіцяв Мертінгу влаштувати риболовлю. Домовлялись тоді у найближчий вихідний. Минуло вже три, післязавтра — четвертий, а я мовчу. Він теж не нагадує, але, мабуть, пам'ятає.

— Лише Мертінгу пообіцяв?

— Ні, трьом. Він просив і за Дітріха з Краусом.

— То що ж, візміть Бухтяка та в неділю й поїдьте, дідько їм на ковіньку!

— Гаразд.

2.

Поїхали рибалити вшістьох: Бухтяк запропонував узяти ще й механіка Шумейка, який добре володіє німецькою мовою.

— Кожен з нас опікатиме одного гостя,— пояснив Бухтяк,— щоб не вдаватися до посередника. Ви, Луко Даниловичу, матимете справу з Мертінгом, оскільки ви його запросили рибалити, я беру на себе Дітріха, а Шумейко нехай поспілкується з Краусом, бо Дітріх йому на роботі обрид.

Тимчук давно обрав це чарівне місце на Дністрі й приїздив сюди іноді не стільки порибалити — риба тут ловилась не дуже,— скільки побути наодинці з природою. Сподобалось воно й німцям.

Мертінг одразу ж з усією серйозністю почав готувати вудку і наживу, Дітріх з Бухтяком перемовлялися незначними фразами, бо обоє до риболовлі ставились пасивно, а теми для розмови ще не знайшли.

Зате Краус не вгавав. Здавалося, він спеціально чекав такого моменту, щоб поговорити з Шумейком на теми, які його цікавили, а риболовлю використав як привід побути один на один з співрозмовником.

— Чому у вас поганий телефонний зв'язок із Західною Європою?— запитував таким тоном, ніби Шумейко був міністром зв'язку.

— Москва й інші столиці республік уже мають прекрасний зв'язок,— посміхаючись, пояснював Шумейко, наживлюючи черв'яка на гачок.— А наше місто дещо відстало, бо таких в Союзі тисячі.

— А от у нас...— почав було Краус.

— Ваша країна,— перебив його Шумейко,— в дев'ять разів менша нашої, тому у вас і зв'язок, і дороги можна забезпечити швидше.

— Гаразд. Для доріг і зв'язку потрібен час. Згоден. А от кулькові ручки. У вас обмежений асортимент.— Краус навіть перестав дивитись на свій поплавок.— Закупили б у нас.

— Е-е, ні!— заперечив Шумейко.— Навіщо нам мотлох купувати? Ви ж у нас товари не купуєте, а золотом платити за ручки — вибачайте! Ми й самі освоїмо їх виробництво, і досить швидко, а купувати за кордоном будемо лише те, що найбільш необхідне.

— Ну, Антоне, ти справжній патріот,— похвалив його Краус.— Тебе спеціально до мене приставили?

— Ні, я сам напросився з вами поговорити...

— Чому?— здивувався Краус.

— Я самотужки вивчаю німецьку мову, і наші бесіди будуть мені непоганою практикою...

— Он як? Так ми ж про політику й економіку говоримо.

— Яке це має значення?

— Ти добре в політиці підкований.

— У нас кожний робітник політично грамотний, а інженер — і поготів.

— Гаразд. Тоді, може, тобі щось треба? Ну, таке, чого у вас не можна купити.

— Нічого мені не треба,— образився Шумейко.— У мене все є!

— Ну, ну, гер Антон,— заспокоїв його Краус.— Я ж знаю, що у вас багато чого немає, такого, що у нас є. Для дружини, можливо, або для доньки? У вас же, здається, є донька?

— Я ж кажу, нічого не треба,— уже спокійніше повторив Шумейко.

— Я до того, що на різдво ми поїдемо додому у відпустку, то я міг би привезти як сувенір. Ти мені сподобався...

— То хіба що збірничок поезій класичних авторів,— нарешті погодився Шумейко.— Кохаюся в поезії.

— Вважай, що домовились.

Потім розмова перейшла на те, хто в яких країнах бував і що бачив. Краус похвалився, що останнім разом був у Єгипті і відвідав виставку речей, знайдених у гробниці Тутанхамона.

— Уявляєш!— захоплено промовляв Краус.— Маска фараона! З чистого золота! Уявляєш, скільки там золота?! Отакої товщини!— він показав пальцями.

Очі його жадібно блищали, і сам він увесь ніби набряк тією жадобою до жовтого металу. Шумейко жахнувся, настільки Краус змінився на обличчі, розповідаючи про золото.

— А я був у Москві,— спокійно і якось аж байдуже почав Шумейко. — Там є виставка

дорогоцінних металів. Бачив шматок золота вагою чотирнадцять кілограмів, бачив царську корону, яка коштує сім мільйонів карбованців, але те все у мене не викликало таких емоцій, як у вас.

— Так за золото можна ж усе купити! — примружив очі Краус.

Шумейко з подивом дивився на Крауса, який став зараз зовсім іншим, ніж був у цеху. Він розумів, що людина, вихована в капіталістичному світі, де все купується і продається, не може ставитись до цього металу інакше, і все ж не міг збагнути, чому жадоба наживи так змінює людину.

— Ленін казав, що у майбутньому із золота робитимуть унітази.

— Не міг Ленін такого казати,— здивувався Краус.— Ленін — розумна людина, я знаю.

— Про що ви тут сперечаєтесь?— підійшов Тимчук.— У вас он уже поплавок пірнув, пане Краус!— гукнув він і схопив вудку.

З води вилетів окунець завбільшки з долоню і затіпався біля ніг Крауса. Той став на коліна і обома руками накрив рибу.

— Гадаю, ви не будете претендувати на половину, пане Тимчук?— підвів він голову з цілком серйозним виразом обличчя.— Адже вудка моя, а ви лише витягли...

— Ні, ні! Не буду!— засміявся Тимчук.— Риба ваша!

Запала ніякова мовчанка. І, щоб якось її розрядити, Тимчук похвалився:

— Доки ви тут балачками займалися, я вже три таких рибиняки зловив! Он пан Мертінг бачив. А зараз я пропоную поснідати, бо виїхали ми раненько. Ходімо до машини!

Тимчук дістав з машини великий брезент, розгорнув на траві, поверх нього розіслав скатертину і почав розкладати різну провізію, яку заготовив ще звечора.

— Пане Мертінг!— гукнув Тимчук.— Облиште свою вудку, ходіть до гурту.

— Так ми ж нічого не взяли,— знітившись, відмовлявся Мертінг. Краус і Дітріх мовчали.

— Тут є і на вашу долю.— Не забувайте, що я вас запрошував на риболовлю. Прошу!— І він простягнув Мертінгу однією рукою бутерброд, а другою — чарку.

Поснідали весело, невимушено. Тимчук про себе зазначив, що німецькі гості п'ють горілку без міри, якщо за неї не доводиться платити. А Краус, коли Тимчук уже явно не мав наміру наливати, не зовсім чітко промовив:

— Я з задоволенням... осушив би ще одну..— Його негарне квадратне обличчя розчервонілося, а продовгуватий шрам на лівій щоці віддавав синявою.

— Вам досить, Віллі,— зупинив його Мертінг,— а то вся риба від вас повтікає,— додав жартівливо і поглянув на Тимчука.

Було вже далеко за полудень, коли Тимчук подав команду збиратись додому. У нього в сітці билося сім великих окунів. Мертінг і Краус впіймали по одному, а Дітріх, Шумейко й Бухтяк не зловили нічого. Перед тим, як сідати в машину — невеликий десятимісний автобус,— Тимчук підійшов до Мертінга і простягнув йому сітку з рибою:

— Ось, пане Мертінг, вам на всіх по дві рибини. Одну я лишив, щоб виправдатись перед дружиною,— він посміхнувся, даючи зрозуміти, що жартує. Вам у їдальні підсмажать.

— Сердечне спасибі!— подякував Мертінг.

Хіба міг передбачити Тимчук, що ті рибини призведуть до неприємної розмови? А сталося все так.

Наступного дня, як тільки Тимчук з'явився в цеху і підійшов до Мертінга, звідкись виник Дітріх і безцеремонно запитав, щоб чув і Мертінг:

— Скажіть, пане Тимчук, ви рибу дали нам на трьох чи лише Мертінгу?

— Та що ви з такими дрібницями?— здивувався Тимчук.

— Ні, ні! Це важливо!— стояв на своєму Дітріх.

— Ну, звичайно, на всіх...

— О, ви чули, гер Мертінг. Нам трьом!— вигукнув Дітріх.— Краус! Краус!— покликав він на увесь цех.— Рибу пан Тимчук дав нам на трьох, а не лише Мертінгу!

Тимчук дивився на Дітріха з такою огидою, ніби той плюнув йому в обличчя. Відчуваючи ніяковість, Мертінг мовчки повернувся й пішов.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1.

Павло Гузоватий прийшов у райвідділ Комітету державної безпеки за п'ять хвилин до призначеного часу, але черговий сказав, що начальник на нього уже чекає.

— Не відірвали від роботи?— поцікавився Черниш, сідаючи у крісло напроти.

— Ні. У мене сьогодні вихідний.

— От і чудово. Буде час написати відповідь «родичам»,— з притиском вимовив останнє слово.— Автори листа питають, чи не зміг би ти прийняти заморського гостя. Ти ж досі не читав листа,— похопився Черниш.— На прочитай,— простягнув той самий конверт, що привіз Дітріх.

Доки Павло читав, Черниш підійшов до шафи й дістав коробку:

— А черевики забери. Носи чи побережи. Ймовірно, що вони можуть служити паролем, коли приїде їх посланець. І хочеш ти цього чи ні, а гостя доведеться приймати...

Черниш дістав із шухляди стола учнівський зошит, поклав перед Павлом.

— Ручка, сподіваюсь, у тебе є?

— Є.

— А що писати?— запитав Павло, вмощуючись за столом.

— Спершу подякуй за подарунок, згадай добрим словом батька, що ти, мовляв, пам'ятаєш його. А потім дай відповідь на запитання, які вони поставили. Напиши, що ти згоден виконати їхнє доручення зустрітися з гостем і по можливості допомогти йому. Вони питають, чи зможеш ти йому надати допомогу, а в чому — не пишуть. Тому треба зазначити, «по можливості».

— Зрозумів.

— Бажаю успіху. Конверт у зошиті. Зворотну адресу вони дали дружини Франца Дітріха, щоб не було підозри. Та це не має великого значення — звичайний прийом. Лист все одно потрапить до адресата.

— А Дітріху це не зашкодить?

— Дітріха, Пашо, годилось би вислати за такі дії. Але ми зачекаємо, щоб не розладнати їхніх намірів. Можливо, клюне якась більша рибка. Хай думають, що про посилку й листа ми нічого не знаємо. А Дітріх свою роботу на комбінаті виконує сумлінно. Видно, заплатили добряче, то й погодився на роль кур'єра.

Черниш вийшов. Павло розкрив зошита, замислився. Хто стоїть за цим листом? Напевне, ті, що втекли, з ким співробітничав батько. Сподіваються, що й досі тут є люди, які їх підтримають. А може, є, та Павло не знає? Адже збираються прислати до когось зв'язкового. Не до Павла ж він приїде? Павло — це ширма. «А може, гадають і мене використати?»

2.

Після чергового засідання партійного комітету Марта Дмитрівна попросила Крученюка залишитись:

— Є важливе доручення, Іване Антоновичу,— сказала, сідаючи поруч.— Треба поговорити з однією людиною. Серйозно поговорити. Про подружні і батьківські почуття, про патріотичний обов'язок громадянина.

— З ким?— не втерпів Крученюк.

— Романом Ципцюрою. Зварювальник з цеху чотирихлористого кремнію. Працює разом з західнонімецькими спеціалістами. А його дружина — завуч у нашій вечірній школі.

— Віра Миколаївна?

— Так!

— Я ж учився в неї. Золота людина! То що в них сталося?

Марта Дмитрівна розповіла все, що почула від Віри Миколаївни, натякнула, що збиралася сама поговорити з Ципцюрою, та, коли Черниш повідомив, як той возив Дітріха до одного екскаваторника, якому німець передав листа від бандерівців, вирішила, що краще за Крученюка ніхто цього не зробить.

— Не може бути?!— здивувався Крученюк.— Щоб Ципцюра зробив послугу ворогу?

Спочатку Марта Дмитрівна й сама не хотіла вірити. Але перед нею сидів начальник районного відділу КДБ і детально розповідав, як усе було. Ця звістка так вразила її, що вона розгубилась: Ципцюру вважали передовим виробничником, хвалили в багатотиражці, а він — на тобі: з дружиною погано живе, ще й не знати кому почав допомагати.

Іван Антонович погодився, але розмовляти з Ципцюрою не поспішав. Він побував у вечірній школі, поцікавився відвідуванням, а коли у Віри Миколаївни випала вільна година, обережно розпитав про все, що непокоїло її в поведінці чоловіка. Віра Миколаївна потім і сама дивувалась, як це Крученюк зумів викликати її на відвертість.

А наступного тижня Крученюк побував у батьків Романа. Сказав, що їхав повз їхнє подвір'я і згадав, що тут колись жив Роман, з яким разом ходили до вечірньої школи, то зайшов, думаючи, що він якраз у батьків.

— Ні, давненько не було,— зворушений похвалою, зізнався старий Ципцюра.— Думали, може, сьогодні заїде, адже щонеділі він бував, а це, певне, робота затримала. На комбінаті, казав, по півтори, а то й дві зміни затримується. Щось там у нього...

Довідавшись, що гість теж працює на комбінаті, старий Ципцюра зрадів, розговорився. А Крученюку цього тільки й треба.

І вже аж після цього, у вихідний, прийшов до Романа, прихопивши, для годиться, пляшку сухого вина. Роман якраз приїхав з базару й збирався снідати. Віра з дітьми вже поїла: син пішов у Будинок піонерів на заняття гуртка, а вона з донькою збиралася в музичну школу.

— От і добре!— зрадів Крученюк.— У нас з Романом буде чоловіча розмова. Не заперечуєш?— запитав, ставлячи пляшку на стіл.

— А чому ж,— не здогадуючись про мету Крученюкових відвідин, погодився Роман.— Сідай. Поснідаємо і погомонимо.

Віра подала смажену картоплю, мащену олією капусту, дістала з холодильника ковбасу, нарізала.

— І чарочки,— попросив Крученюк.

Віра подала невеликі фужери.

— То про що розмова?— поцікавився Ципцюра, як тільки за Вірою зачинилися двері.

— Почекай, Романе! Давай, для годиться, промочимо в горлі,— він відкоркував пляшку, налив.

— То за що вип'ємо?— нетерпеливилось Роману.

— За життя, чоловіче! За життя!— повторив Крученюк.— За те, щоб цікаво його прожити.

— Годиться!

Кілька хвилин мовчки закушували. І знову першим не втерпів Роман, відчуваючи, що Крученюк прийшов не заради того, аби випити з ним по склянці вина.

— Ось ти кажеш, щоб цікаво прожити, а хто знає, в чому та цікавість?

— Думаю, в тому, щоб мати роботу, яка тебе захоплювала б, люблячу дружину і повагу товаришів.

— Робота... дружина...— зневажливо пхикнув Роман.— Це у мене є. От візьму від життя те, що мені треба, аби жити так, як хочеться. Отоді буде цікаво!— збуджено випалив він.

— Значить, хочеш брати все, а давати хто буде?

— А я даю. По півтори-дві зміни!

— Так це на роботі. А далі?

— Те, що поза роботою, мене не обходить!

— А я думаю, що цікаво прожити життя — це не лише набивати живіт харчами, а хату — барахлом. Насамперед — приносити користь людям!

— А хіба я гуляю?

— Користь людям приносять не лише роботою в цеху.

— У мене немає часу ще десь бувати...

— Ото й погано, чоловіче! Ти живеш лише сьогоднішнім днем, не думаючи про завтра. А сучасна людина мусить бути культурною, освіченою. Такою вона в тисячу разів потрібніша суспільству. Ніби конденсатор, накопичує вона в собі заряд знань, уміння, любові, щоб кожного разу, доторкнувшись до інших, розрядитись благодатним розрядом. А ти ж ні книжок не читаєш, ні в кіно не ходиш...

— Звідки ти знаєш?

— Та вже ж знаю. Тебе колись наша багатотиражка в приклад ставила, як передового раціоналізатора. Тепер ти й винахідництво закинув, з дружиною не ладиш...

— Хіба я їй поганого хочу? Я ж у нитку тягнуся, щоб стало і нам і нашим дітям!

— Без грошей, Романе, звісно, жити не годиться, але як вони вже тобою командують... тобі й жінку заступило барахло.

— Вона мене не розуміє. Каже, що нам усього досить, що можна жити на зарплату.

— Ну, а навіщо те все, якщо воно не приносить радості ні тобі, ні близьким? Подумай, бо в гонитві за наживою ти ладен і ворогові допомогти...

— Це ти вже загнув!

— Я знаю, що кажу. Ти знаєш, навіщо возив німця до екскаваторника? Ні! Зробив і не задумався! А він передав листа від бандерівців із Західної Німеччини!

— Та ти що?— злякався Ципцюра.— Звідки ти знаєш?

— А ти б у нього спитав, спершу ніж везти.

— Та я йому!..— спалахнув Роман.

— Тепер пізно,— зупинив його Крученюк.— Екскаваторник виявився розумнішим за тебе. Тепер ти й вигляду не подавай, що знаєш, з яким «ділом» їздив німець. А надалі будь обачнішим.

— Хіба я хотів? Що ж тепер буде?

— Нічого. Задумайся, Романе, над тим, як живеш. Важко інколи відповісти одразу на всі запитання, які виникають у житті. Не будь черствим з Вірою. Вона тобі дурного не порадить. Друзів у тебе немає, а це теж погано. Глянь на себе збоку.

Крученюк підвівся, підійшов до вікна і кілька хвилин мовчки спостерігав, як маленька дівчинка намагається покататися на двоколісному велосипеді, потім підійшов до Романа,

що сидів за столом, схиливши голову, ніби вивчаючи вишивку на скатертині, заговорив:

— Усе наше життя — це постійний вибір. Від найпростішого — що купити до найпринциповішого, найважливішого для себе і для інших — як себе поводити. Дома, на роботі, серед людей... Цей вибір ти робиш сам, за нього й відповідатимеш.

Роман підвів голову, і Крученюк прочитав у його очах таку тугу, такий біль, що йому стало шкода цю людину, яка заблукала на життєвих перехрестях. І, щоб трохи заспокоїти Ципцюру, додав:

— Звичайно, не кожний результат вибору одразу в тебе на долоні. Дивись. Життя попереду несходиме.

3.

Після того, як Роман Ципцюра довів, що він удвоє швидше може зварювати пластмасові труби, а бригада Їжака показала клас на монтажі керамічних колон без спеціального пристрою, Мертінг перестав викликати робітників з фірми на кожну операцію. Вдавався до цього лише в тому разі, коли з'ясовувалось, що радянські робітники справді не знають, як монтувати той чи інший вузол.

Так з'явився на будові майстер-технолог по антикорозійному гумуванню труб Фріц Вітман. Бухтяку він зізнався, що дуже хотів побувати в Радянському Союзі і нарешті його бажання збулося. На початку сорок другого воював під Ленінградом, потрапив у полон. І всі роки мріяв побачити, які зміни сталися в Радянській країні після війни.

У ті дні одному з монтажників виповнилося шістдесят. У Палаці культури влаштували вечір — проводжали монтажника на заслужений відпочинок. Тимчук сказав Мертінгу, що адміністрація і профспілкова організація запрошують на вечір усіх німецьких спеціалістів.

У неділю всі прийшли святково вдягнені. Бухтяк сидів у залі поруч з Вітманом і Ципцюрою, який уже встиг подружитися з німецьким спеціалістом і жартома називав його татусем. Роман вирішив опанувати складною професією гумувальника й частенько приходив до Вітмана подивитись та розпитати. Добре, що Вітман ще з полону трохи знав російську.

Коли всі урочисті слова були сказані, старий монтажник вийшов до трибуни, низько вклонився і захриплим від хвилювання голосом мовив:

— Спасибі вам, люди, за цю велику шану. Але я почуваюся дужим і попрацюю ще на користь нашого народу.

— Він буде ще працювати?— пошепки запитав Вітман у Бухтяка.

— А чому ж? Такі спеціалісти нам потрібні. А людей не вистачає.

— І буде одержувати пенсію?

— Звичайно! І пенсію, і зарплату...

— Яке це щастя! Оце я бачу, як ваша конституція гарантує право на працю,— захоплено прошепотів Вітман і витер змокрілі очі.

— А в мене нещастя,— розповідав він, коли виходили з Палацу культури.— Прожив шістдесят п'ять, але треба ще сім років працювати, щоб одержувати допомогу. У нас лише

після сімдесяти можна йти на пенсію. Це мені пощастило, що взяли на роботу до Союзу. Тут рік-два я спокійно попрацюю, а там могли б і звільнити. Не люблять у нас старих. Молоді проворніші,— і він гірко зітхнув.

А через місяць після цієї події Вітман мав нагоду ще раз висловити своє захоплення. Бухтяк, перекладаючи розмову Вітмана з нашими спеціалістами, помітив, що у нього спереду немає кількох зубів. Спитав, чому не вставляє. А той сказав, що не лише передніх, а й кутніх з обох боків катма.

— Як же ви їсте?— здивувався Бухтяк.

— Отак і ремигаю помаленьку,— посміхнувся старий робітник.

— Так не можна. Вам треба обов'язково вставити зуби. Завтра підемо до лікаря.

— О ні, ні!—запротестував Вітман.—Не треба цього робити, пане Бухтяк. Мені вже мало лишилося доживати. Обійдусь.

Кілька разів Бухтяк починав розмову на цю тему, але Вітман щоразу вперто відмовлявся. Нарешті Бухтяк попросив у Тимчука машину, заїхав за Вітманом і сказав, що підвезе його з роботи. Шоферові він заздалегідь сказав, куди їхати. Машина зупинилась біля поліклініки.

— Прошу вас, гер Вітман!— розчинив Бухтяк дверцята.

— А чому тут?— здивувався той.

— Тут поліклініка. Підемо до зубного лікаря,— наполегливо запропонував перекладач.

Шляху до відступу не було, і Вітман здався. Місяць він ходив сам не свій, доки виготовляли зуби. Нарешті підійшов до Бухтяка і, ніяковіючи, запитав:

— Чи не можу я одержати зарплату за місяць наперед?

Бухтяк здивувався. Закордонні спеціалісти одержували високу оплату, а такі, як Вітман, нікуди грошей не витрачали. Хіба вирішив купити коштовну річ — німецькі спеціалісти щосуботи їздили до обласного центру з Тимчуком і купували золоті вироби, килими, фотоапарати.

— А що сталося? — все-таки поцікавився Бухтяк.— У нас такого не буває. Але якщо конче необхідно, можна виписати аванс... Як виняток...

— Так, так, як виняток!

— Щось хочете купити? Чи це таємниця?

— Ні, я нічого не купив. Мені треба розрахуватися з лікарем.

— То вам вистачить і тих грошей, що у вас є.

— Не може бути! У нас треба було б заплатити тримісячну зарплату. Всю, до марки. Це на три місяці залишити сім'ю голодною. Тому я й не вставляв. Ну, у вас, напевне, дешевше, але... Я трохи заощадив. Мені вистачить на харчі ще на місяць.

Бухтяк розсміявся. Так ось чому Вітман ходив такий пригнічений! Переживав, що не вистачить грошей. Того ж дня після роботи вони знову заїхали в поліклініку, і Бухтяк попросив виписати рахунок Вітману за протези зубів.

— Ось, сімнадцять карбованців і п'ятдесят копійок,— простягнув Вітману папірець.

— Не може бути! Ви спеціально сказали, щоб з мене взяли так мало!— образився Вітман.

— Та що ви! Он сидять люди, які теж платили, запитайте у них.

Вітман перепитав-таки у трьох чоловіків, щось в умі порахував, посміхнувся і підійшов до Бухтяка.

— Вибачте мені, старому дурневі. Звик міряти все на свій аршин. І вам не повірив. Вибачте, прошу вас. Всьому вірив, усьому у вас дивувався. Але щоб так дешево — не повірив би нікому!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1.

Григорій Павлович Опанасюк збирався у тривале відрядження за кордон. Ще тиждень тому він спокійно керував сульфатною фабрикою, основною турботою вважав збільшення випуску мінеральних добрив, а тепер став начальником цеху, який лише споруджувався. Його запросили до директора комбінату — там були головний інженер, секретар парткому і начальник відділу кадрів,— запитали, як він дивиться на пропозицію очолити нове виробництво — цех аеросилу.

— Я закінчив фізико-хімічний факультет,— здивувався Опанасюк,— спеціалізуюся на виробництві мінеральних добрив. А це ж зовсім інша технологія.

— Технологія для всіх нова,— посміхнувся Котенко.— Але організатора, кращого за вас, ми не знайшли.

— Дякую, але ви перебільшуєте. Який у мене талант?— відчуваючи, що червоніє від похвали, опустив голову Опанасюк.

— Партком рекомендує вас і вважає, що ви зможете очолити нове виробництво,— втрутилася Марта Дмитрівна.

Опанасюк зрозумів, що відмовлятися безнадійно, що тут уже все зважено й вирішено, йому зостається лише добитися можливості побувати на подібному виробництві, щоб бодай поверхово ознайомитися з його технологією. І він висловив таке бажання.

— Ми про це думали,— одразу погодився директор комбінату.— Але справа в тому, що в Союзі такого виробництва немає. Тому доведеться їхати до Західної Німеччини.

— Що ж, почну ще раз із нуля,— зітхнув Опанасюк.— Я думав, що в сорок років пізно міняти професію, але якщо довіряєте, спробую.

— От і домовились!— Котенко підвівся, потис Опанасюкові руку.— Готуйте наказ,— повернувся до начальника відділу кадрів.— А відносно строків поїздки ще порадимося.

2.

Концерн «Дегусса» погодився надати можливість радянському спеціалістові пройти стажування на одному з своїх підприємств. Через тиждень Опанасюк був у Москві, звідти літаком — до Франкфурта-на-Майні і того ж дня дістався до місця призначення. Влаштувався у готелі, де йому було замовлено номер, пішов знайомитися з містечком.

Людину, яка вперше потрапляє до Західної Німеччини, вражають розкішні вітрини магазинів, галаслива реклама, людні вулиці. Все це приголомшило й Опанасюка. Але, людина чималого життєвого досвіду, він швидко

подавив це почуття, тим паче, що в Москві мав змогу дещо почитати про економічне становище країни. В нагоді стало й знання ще з війни німецької мови, коли він, виконуючи особливі завдання, вперто штудіював німецьку.

Повертаючись увечері з підприємства, на якому знайомився з технологією виробництва, Опанасюк купував газети й журнали, щоб увечері почитати про життя в Західній Німеччині. Видання рябіли інформацією про міжнародні події, розповідали про тих, хто вважав, що досяг чогось у житті. Але було чимало й трагічних повідомлень.

...Технічний керівник будівельної фірми втратив роботу, бо фірма збанкрутувала. Здібний інженер вважав, що має хороших знайомих по всій країні, бо всюди споруджував якісь об'єкти. Раніше його добре приймали, пригощали, підносили дорогі дарунки. Але поїхав в одне місто, в інше — відмова, нікому не треба нічого будувати. Чоловік у відчаї позбавив життя двох дітей, дружину і покінчив з собою.

...Молода жінка працювала секретаркою у керівника якоїсь фірми. Вважала, що її цінують. Взяла напрокат телевізор, холодильник, набрала в кредит дорогого одягу, бо хотіла виглядати в товаристві як пристойна дама. Раптом фірма, де вона працювала, збанкрутувала. Жінка опинилась на вулиці. За несплату внесків у неї забрали речі. Вона заклеїла вікна й двері і відкрила на кухні газ.

Опанасюк обурювався, що газети були переповнені брехнею про Радянський Союз і соціалістичні країни, а реклама пропагувала буржуазний спосіб наживи, вихваляла на всі

лади різні товари; вечорами по телевізору показували те ж саме, розбавляючи передачі американськими бойовиками та еротичними фільмами.

Одного разу, тижнів через два, Григорій зібрався поїхати до Мюнхена, щоб познайомитись з містом, відомим багатьма історичними пам'ятками. Чекаючи поїзда, він замовив кухоль пива. Раптом відчув на собі чийсь погляд. Обернувся й побачив чоловіка зі смертельною тугою в очах.

— Вам немає за що купити пива?— запитав Опанасюк.— Я можу почастувати.

— Не лише пива випити, а й їсти нема за що,— відповів той і підійшов ближче.

Кельнер приніс ще кухоль пива. Опанасюк підсунув його несподіваному співрозмовникові.

— Оце приїхав з Гамбурга, почув, що тут починається якесь будівництво. Я сам будівельник, але ладен був би на будь-яку роботу...— і замовк.

— То й що?— запитав Опанасюк.

— Виявилось неправдою. Тепер знову доведеться на даху чи на приступці повертатися додому.

Опанасюк поспівчував. Розговорились.

— Ви не німець?— поцікавився той.— Не дуже вправно розмовляєте німецькою.

— Ні. Я з України,— відповів Опанасюк.— Тут у справах нашого виробництва.

— Я теж українець,— з гіркотою мовив безробітний і замовк.

— Як же ви тут опинилися?— насторожився Опанасюк, знаючи, що в Західній Німеччині осіло чимало бандерівців, які втекли разом з гітлерівцями.

— Багато розповідати — мало слухати,— ухилився від прямої відповіді й запитав:— Скажіть, ви були на фронті?

— Був. А що?— зацікавився Опанасюк.

— Часом не на півдні?

— На півдні, визволяв Північний Кавказ, Ростов...

— То ви, певне, чули, що під Таганрогом діяла група фашистських розвідників, якою керував білогвардійський генерал Дро?

— Ні, не чув, — насторожився Опанасюк і сказав неправду. Він брав участь у знешкодженні тієї групи і тепер зрозумів, що перед ним — ворог.

— Тоді п'ятьох накрили, а мені вдалося втекти...

— Чому ж вас не влаштували хазяї на «хорошу» роботу?

— Була хороша, доки панував будівельний бум. А тепер такі, як я, не потрібні...

Підійшов поїзд, і Опанасюк, не попрощавшись з несподіваним «земляком», поспішив до вагона. Він тільки тепер пригадав, що довго пам'ятав це обличчя на фотокартках, захоплених тоді у керівника групи, але тепер упізнав з великим трудом, вірніше, не впізнав би, якби той сам себе не назвав. Як же воно було?

3.

...Радянські війська, переслідуючи гитлерівців, вийшли під Таганрогом на річку Міус і зупинились. Ворог чинив жорстокий опір. Командування 44-ї армії, в особливому відділі якої служив Григорій Опанасюк, підтягувало тили, накопичувало сили для нового удару.

Якось на одній з ділянок фронту, майже на передовій, затримали підозрілого чоловіка в цивільному. Широкоплечий, дебелий, понад два метри зростом, він виявився глухонімим. За допомогою олівця і рук пояснив, що хотів пробратися в Таганрог до родичів, сподіваючись, що місто уже звільнене. Сам з Ростова, в будинок, де жив, влучила бомба, рідні загинули, пропали документи.

Армійські чекісти перевірили ці показання на місці. Справді, названий будинок в Ростові був зруйнований, але сусіди не могли пригадати, куди переїхали ті, хто вцілів після бомбардування. Чотири доби чекісти намагалися встановити, хто перед ними.

Ніякі хитрощі не давали навіть натяку, що людина удає з себе каліку. Один з чекістів потихеньку зайшов за спину затриманого і вистрілив з пістолета. Навіть той, що сидів перед затриманим і знав, що буде постріл, здригнувся від несподіванки, а затриманий навіть не поворухнувся...

— Ну, все, товариші,— сказав майор Шорубалка.— Сержант Голик, виведіть затриманого на автостраду і посадіть на попутну машину, яка йтиме на Ростов.

Щойно вийшли на дорогу, як із-за пагорба з'явилася порожня півторатонка. Голик зупинив її, поцікавився, куди прямує. Шофер назвав, але заявив категорично, що в Ростов не заїздитиме.

— Треба, товаришу водій, завезти оцю людину,— Голик кивнув на затриманого.

— Не буду я туди їхати,— стояв на своєму шофер.— Фашисти бомбардують місто, та й гак великий.

— Я з особливого відділу армії!— суворіше сказав Голик і показав посвідчення.

— Так би одразу...— нехотя погодився шофер.— Нехай сідає в кузов.

Машина в'їхала до Ростова саме в той час, коли почався черговий наліт фашистських бомбардувальників. А робили вони це методично, щодня о шістнадцятій годині, намагаючись зруйнувати переправу через Дон і вивести з ладу залізничний вузол Батайськ.

Машина мчала Будьоннівським проспектом, коли над містом завили сирени повітряної тривоги. Шофер зупинив машину, схопив автомат і вискочив з кабіни, махнувши рукою німому, щоб біг за ним. На розі великого будинку водій зупинився і спитав пасажира:

— Слухай, браток, ти можеш бігти тепер куди хочеш, тільки скажи, як мені проїхати на переправу?

Той глянув на водія, посміхнувся і, напівобернувшись, показав рукою:

— Он туди вниз і направо...

— Ах, ти ж, гад! — крикнув шофер і підняв автомат. — Руки вгору! Заговорив-таки! Ану назад в машину!

Так Григорій Опанасюк, а це був саме він, виконав завдання командира. Під час допиту шпигун не бачив його серед чекістів, тому не міг навіть припустити, що водій «попутної машини» з того ж самого підрозділу.

Затриманому диверсанту нічого не залишалось, як зізнатися, що був закинутий в тил радянських військ у складі групи з шести диверсантів, підготовлених у спеціальній школі під керівництвом відомого гітлерівського розвідника генерала Дро. Він повідомив явки й па-

ролі, розповів, що перед групою було поставлене завдання вивести з ладу Батайський залізничний вузол — ворота на Кавказ, вбити маршала Тимошенка й інших воєначальників. Розповів, де схована зброя і вибухівка.

Всіх лазутчиків затримали. Всіх, окрім одного, якому вдалося втекти. Він не прийшов на явку: або здогадався, або злякався. Та Опанасюк і його товариші мали фотокартку, знали кличку і прізвище, зовнішні прикмети. Уже в західних областях України Опанасюкові потрапила фотокартка одного з керівників надрайонного проводу ОУН. Це була одна й та сама людина. Але й тоді зрадникові пощастило втекти.

4.

Опанасюк щодня ходив на комбінат. Наближався до кінця строк перебування в Західній Німеччині.

Він уже знав схему і технологію виробництва аеросилу.

Два місяці минуло непомітно. Використав їх Опанасюк не лише для виробництва, але й для себе. У вихідні дні побував у інших великих містах, ознайомився з музеями, картинними галереями, добре напрактикувався німецькою розмовною мовою.

— Ну що, Григорію Павловичу, не онімечили тебе там?— пожартував Котенко, коли Опанасюк, щойно приїхавши, завітав до директора комбінату.— Розповідай, розповідай, чим ти там збагатився!

Опанасюк стисло й чітко поінформував про наслідки практики, сказав, що має деякі влас-

ні міркування, які можуть стати в пригоді під час пуску виробництва.

— Це добре!— похвалив директор.— Тепер не завадило б ваші знання застосувати на ділі. Цілком можливо, що німці продали нам не найновішу технологію.

Котенко натиснув одну з кнопок на апараті зв'язку і, почувши Носача, сказав:

— Богдане Юрійовичу! Повернувся з Західної Німеччини Опанасюк. Якщо у нього виникнуть якісь пропозиції з приводу вдосконалення того чи іншого вузла, поставтесь до цього уважно і зробіть все, щоб їх реалізувати.

— Гаразд!— відповів Носач.— Ми ще з ним зустрінемось і походимо по технологічній лінії.

— Якщо у вас є час, то Опанасюк зараз і завітає.

— Чекаю!

— Бажаю успіху!— усміхнувся Котенко, тиснучи Опанасюкові руку.

Частина друга

ПТАХИ ДУЖІ КРИЛЬМИ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1.

Група туристів з Великобританії прибула до Львова пізнього вечора. Це були перші туристи в новому сезоні. Кожен зайнявся особистими справами, лише один, поквапом переодягнувшись, вийшов на вулицю. На запитання напарника по кімнаті відповів, що болить голова і він хоче трохи побути на повітрі.

— Певне, в літаку заколисало,— кисло посміхнувся.— Досі не літав на далекі відстані.

Стояв теплий весняний вечір. Турист попрямував до пам'ятника Адаму Міцкевичу, перейшов через вулицю й пришвидшив крок. Минув оперний театр, далі — базар, на вузенькій вуличці, що вела вгору, почав придивлятись до номерів будинків, але освітлення було погане, та й номери значились не на кожному будинку, так що важко було зорієнтуватись.

Походивши кілька хвилин і позазиравши в під'їзди, турист роздосадувано плюнув і повернувся в готель. Сусід по кімнаті вже спав, тому він похапцем роздягнувся й пірнув під ковдру.

Але сну не було. Він провалювався на кілька хвилин у якесь марево, прокидався від того, що його хтось переслідував, потім плив кудись на пароплаві, а пароплав починав тонути, він хапався за якісь речі і прокидався.

Вранці, ледве почало сіріти, турист швиденько одягнувся, вмився, взяв під пахву коробку

з черевиками, перекинув через плече ремінець фотоапарата і тихенько, щоб не турбувати сусіда, вийшов.

Цього разу будинок і квартиру знайшов безпомилково. Піднявся на другий поверх, пошукав очима кнопку від дзвоника і, не побачивши її, тричі постукав. Двері відчинила жінка. Турист запитав, чи може він бачити господаря. Жінка нічого не відповіла, повернулась до невеликої кімнати. За хвилину звідти вийшов розкудланий, сивий чоловік.

— Ваш квартирант передає вам сердечне вітання!— назвав свій пароль.

— Дякую! Як він себе почуває?— відповів господар і тільки після цього пропустив гостя до кімнати.— Сідайте!— запросив до столу.— Чим можу бути корисним?

— Невеличке доручення.

— Думав, що про мене забули,— зітхнув господар.— Після війни жодної звістки.

— Це мене не обходить,— сухо відповів турист.— Я лише виконую доручення.

— Перепрошую,— знітився господар, тремтячими руками взяв на столі чашку, сьорбнув з неї якоїсь рідини й поставив.

— Оці черевики,— турист поклав на стіл коробку,— і фотоапарат треба відвезти за позначеною на конверті адресою.— Він дістав з бокової кишені лист і теж поклав перед господарем.— Черевики ви маєте віддати в обмін на такі самі. Запам'ятали? Спитаєте господаря, якому адресовано лист, чи одержав він такі черевики, заберете старі, а ці віддасте йому.

— А куди я їх подіну?

— До вас прийдуть. Пароль той самий.

— Коли це треба зробити?

— Найближчими днями. Краще у неділю, бо той, кому це адресовано, в будні працює. Ось вам п'ятсот карбованців. Це одноразово і плата за виконання завдання,— турист дістав гаманець, відрахував і поклав перед господарем гроші.— Більше питань немає?

— Ні.

— Бувайте здорові.— Турист підвівся і попрямував до дверей.— Бажаю успіху.

В готель він прийшов у доброму настрої, швиденько поголився, переодягнувся й разом з усією групою встиг у ресторан на сніданок.

А через кілька хвилин у квартиру, з якої вийшов турист, постукав стрункий, моложавий чоловік у легкому плащі, з саквояжем у руці, привітався й запитав:

— Так що, Ліщук, дістали завдання?

— Та ось...— господар розвів руками і кивнув на стіл, на якому лежали черевики, фотоапарат і конверт. Не було тільки грошей.

— Отже, не марно чекали. Там про вас не забули.

— Виходить, таки пам'ятають...

— Там пам'ятають усіх, кого лишили.

Гість склав до саквояжа речі, які лишив турист, забрав конверт і попрямував до дверей.

— Сьогодні нікуди далеко не відлучайтесь,— попередив господаря.— Можливо, будете потрібні. Турист на словах ще щось вам передав?

— Так, казав, що черевики треба обміняти на старі. Такі самі мають бути у господаря...

— А коли треба передати те все?

— Найближчими днями. В неділю...

— Ви знаєте людину, якій треба все це передати?

— Ні. Батька його, Миколу Гузоватого, знав. Зустрівся, коли він приїхав до Львова в сорок першому, в складі батальйону «Нахтігаль». Але потім він дістав чергове завдання й кудись поїхав. Відтоді я його не видів. За Польщі сиділи разом у Познані в тюрмі, то він казав, що у нього синок народився. То було в тридцять дев'ятім,— згадував господар.— Німці нас випустили. То він завербувався до них, а я подався до Львова.

— Ну, гаразд,— зупинив гість.— Це все нам відомо. Більше нічого турист не казав і не залишав?

— Ні...— не витримав погляду й опустив очі.— Не говорив.

За кілька хвилин капітан Тарасюк доповідав начальнику обласного управління КДБ, поклавши перед ним речі, які залишив турист.

— Черевики і фотоапарат дослідили?

— Ні, товаришу полковник, я одразу до вас.

Начальник натиснув кнопку на телефонному апараті. Хтось відповів. «Зайдіть до мене!»— кинув він у мікрофон. За хвилину в кабінеті з'явився майор із сивиною на скронях.

— Подивіться, чим цікаві оці черевики, а також фотоапарат. Хоча почекайте. Прочитайте листа, можливо, там щось сказано.

Лист адресувався племіннику. Невідомий дядько просив приберегти черевики, доки прийде від нього гість і скаже, що з ними робити, а старі черевики, які йому передали раніше, треба повернути тому, хто принесе нові. У фотоапараті є плівка, яку необхідно проявити. На ній написано, що треба зробити до приходу гостя.

— Ось тепер все з'ясувалося,— сказав начальник управління.— Черевики віддайте дослідити, плівку — проявити. Виконуйте.

Після обіду капітан Тарасюк доповідав, що черевики мають порожнечу в підошві і підборах, у тих схованках містяться швидше всього якісь папери. На плівці сфотографовано три тексти листів, надрукованих на машинці. Один адресований тому, хто одержить черевики і фотоапарат, другий — антирадянська листівка, яку вони вимагають розповсюдити, а третій — лист до Організації Об'єднаних Націй.

Начальник управління уважно прочитав листівку, в якій говорилося, щоб місцеве населення не вірило совітам, які окупували західні області України і тепер, мовляв, грабують їх природні багатства, щоб воно протестувало проти будівництва хімічного комбінату, бо на ньому, мовляв, вироблятимуть хлор, а це отруйна речовина, яка знищує все живе: людей, худобу, рослинність.

Друга листівка адресувалася в ООН, ніби від підпільних організацій, які просять захистити природні багатства і населення західних областей України від пограбування, що совіти, мовляв, вивозять звідси корисні копалини, хліб, худобу, ліс, а про добробут місцевого населення не дбають, що вони вимагають допустити в ООН, як представників вільної України — керівників організації українських націоналістів — як єдиних представників українського народу.

— Бач, чого захотіли,— посміхнувся начальник управління.— Живуть на смітниках у Західній Німеччині, а хотять представляти укра-

їнський народ. Далеко замахнулися. Ще й паплюжать нашу дійсність.

— У листі до того, кому потрапить фотоапарат,— пояснив капітан Тарасюк,— вони вимагають переписати цей текст від руки, зібрати кілька підписів і відправити поштою, ніби тут існує підпілля.

— Що відомо про людину, якій все це треба передати?

— Це син колишнього гітлерівського прислужника, який втік десь до Південної Америки. Чесно працює екскаваторником на хімкомбінаті, тримає зв'язок з нашими товаришами.

— Збирайтеся, капітане, поїдемо до нього. Але спершу зайдете до начальника райвідділу КДБ, про все його поінформуєте і порадитесь, як зустрітися з цим Гузоватим. Насамперед, треба обміняти черевики. Ми ще не знаємо, хто за ними прийде. До речі, схованки в них відкрийте, перевірте, що там. Далі. Гузоватого попередьте, щоб був обережним, коли до нього завітає отой, про якого йдеться в листі.

2.

— Ех, емісари, емісари,— зітхнув підполковник Черниш, коли капітан розповів йому про «туриста» і його посилку.— Все важче і важче бандерівським ватажкам шукати опору серед еміграції, все важче добирати шпигунів. Ось і до такої благородної справи, як туризм, примазались. І ніяк не втямлять, що тут уже немає на кого їм опиратись, а якщо і залишились одиниці колишніх бандерівських посібників, то вони виявили бажання про все повідомляти чекістам і цим спокутувати свою провину.

Підполковник Черниш розповів молодому чекісту, як колись ходив за кордон у ролі бандитського ватажка. Захопили чекісти під час операції бандита Богуна. І виявилось, що лейтенант Черниш дуже схожий на нього. Навіть Богунові поплічники, коли Черниш переодягнувся, не змогли відрізнити його від справжнього Богуна.

Народився сміливий план: послати нашу людину в лігво ворога, щоб вивідати їхні сили, плани й наміри. Операція ретельно готувалась. Черниш багато часу розмовляв з Богуном, вивчав його характер, повадки, розпитував, з ким той спілкувався, кого знав з бандитів. «Програвали» безліч варіантів, але того, що трапилось потім, ніхто з чекістів передбачати не міг.

Черниш ішов за кордон у ролі бандерівського ватажка разом з запеклим бандитом Голубом, який і не підозрював, що охороняв чекіста. На кордоні все було розіграно, як і передбачалось: промінь прожектора примусив скупатися в холодній річці, кулі лягали майже поруч — на заставі це завдання виконували найкращі снайпери. Зате охоронник потім доповідав, що кордон вони перейшли «з боєм»...

Богун ніс бандерівському керівництву «пошту» від одного з відомих їм бандитських верховодів. На явках його випитували найспритніші конспіратори, передаючи з одного пункту в інший. Нарешті добрався в Мюнхен. Зустріч з референтом бандерівської служби безпеки, потім — з помічниками Бандери, нарешті — з представником британської розвідки, а потім — з Бандерою.

І ось після кількох розмов Бандера запропонував йому поїхати в Англію в розвідувальну школу! Богун здригнувся. «В Англію? В розвідувальну школу?» Оце те, чого не передбачили ті, хто готував його до цієї поїздки. «Як поставились би до цього в Комітеті держбезпеки?—подумав Черниш і сам собі відповів:— Напевне, схвалили б. Треба їхати. Там я вивідаю всю агентуру, методи і завдання англійської розвідки.

— Ось так!— зітхнув Черниш.— Так що я пройшов науку й в англійській розвідшколі.

— А потім?— поцікавився капітан.

— Потім повернувся на Україну, перебував у лісах, вивідуючи бандитську мережу. Вивів чекістів на їхнього верховоду, допоміг взяти одного з закордонних емісарів, що прийшов з завданням Бандери й англійської розвідки, був серед ворогів, доки не покінчили з бандитизмом, а потім — робота в органах Державної безпеки.

— Спасибі за цікаву розповідь.— Капітан підвівся і попрощався.

Черниш теж встав і провів його до дверей.

— Не турбуйтеся,— сказав він, тиснучи руку.— З цим усе буде гаразд. Зустрінемо.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1.

На пуск хімічного комбінату приїхали з ФРН технічний директор фірми Вільгельм Флейшнер і один з винахідників аеросилу Йоганн Бетнер. Увечері зібрали спеціалістів, які працю-

вали на монтажі, й Флейшнер попросив доповісти про стан готовності виробництва.

Першим говорив Мертінг. Він відтворив загальну картину пускового комплексу, сказав, що в цілому роботи закінчені, але гнали їх в такому темпі, що цілком імовірні недоробки, що це нікому не потрібна «пропаганда»— здати такий великий і серйозний комплекс за рік.

Носач і Тимчук перезирнулись. Вони розуміли, на що натякав Мертінг, але в розмову не втручались.

Після Мертінга підвівся Краус. Він явно хвилювався і говорив дещо непослідовно, а потім, звертаючись до Мертінга, запитав:

— Що ви там вигадуєте? Яка пропаганда? Всі бачать, що комплекс готовий. Все зроблено за нашими кресленнями, обладнання наше, а те, що в Радянському Союзі інші темпи будівництва, то яка тут пропаганда? Це у нас...

— Пане Краус!— перебив його Флейшнер.— Я просив доповідати про стан об'єкта, монтаж якого ви очолювали, а не сперечатися між собою. Цех аеросилу готовий до пуску?

— Готовий!— Краус махнув рукою й сів.

— Що скаже пан Дітріх?— запитав Флейшнер.

— Цех чотирихлористого кремнію готовий!— виструнчився той.

— То яке приймаємо рішення?— повернувся Флейшнер до Бетнера.

— Можна завтра запускати,— відповів Бетнер і поглянув на Носача.— Ви згодні? У вас все готове?

— Так!— погодився Носач.— Ми готові.

Підписали протокол про завершення монтажних робіт. Тепер повноваження Мертінга, Крауса й Дітріха кінчалися. За пуск і наладку відповідали Бетнер, в цеху чотирихлористого кремнію — Вефельмайєр, а в цеху аеросилу — Штейнбах.

Але вранці на пуск прийшли всі. В цех треба було подати хлор. Надійшла команда відкрити засувки. І раптом прилади показали, що в магістралі падає тиск. Прибіг один з робітників, що спостерігали за магістраллю, і доповів, що в кутку між переходами в цех проникає хлор. Подачу газу негайно припинили. Всі насторожились — отруйна ж речовина

— Ото вам така робота!— кинув Дітріх.— Ото вам достроково...

Німецьких спеціалістів як вітром змело.

— Ми будемо завтра!— кинув Бетнер, виходячи з цеху.

Виявилось, що в закутку, де магістраль трубопроводу повертає в цех, на стикові двох труб зварник не доварив шов. Недоробку ліквідували швидко, але день було втрачено.

Наступного ранку зібралися знову. Дітріх підійшов до групи й зневажливо промовив:

— Ось знову почнемо, і знову виявиться щось не так...

Бухтяк мовчки поглянув на Тимчука, але той промовчав, зробивши вигляд, що не чув Дітріха.

Пустили хлор. Тиск нормальний. Розпекли шматок феросиліція і вкинули в камеру. По технології цей розпечений шматок сплаву кремнію з залізом під дією хлору повинен перетворитись в рідину. Але минав час, а реакція не розпочиналась.

Вимкнули подачу хлору, почали все знову. І знову розпечений залізистий кремній не вступав у реакцію з хлором. Начальник цеху Опанасюк, Рудольф Вефельмайєр ще й ще раз переглядали інструкції по технології виробництва, але про подібну ситуацію нічого в них не говорилося.

Наступного дня почали все спочатку. Й знову те саме: реакція затухала, як тільки пускали хлор. Тимчук поінформував Носача, а той доповів у Москву «Техмашімпорту».

Бетнер питався поради у фірми. Звідти запропонували взяти більші шматки залізистого кремнію і дужче розпекти. Мовляв, чи достатня температура в апараті? Але й це не допомогло. З «Техмашімпорту» зажадали пояснення.

В цеху створилась нервова обстановка. Чутка про невдачу поповзла по комбінату. Щойно повернувся з відрядження механік цеху Шумейко й теж прийшов до пускового апарата. Він мовчки спостерігав, як газовою форсункою знову розпікали шматок залізистого кремнію, а потім підійшов до Дітріха, з яким не раз сперечався під час монтажу, і взяв його за руку:

— Що сталося?

— Та ось... процес не йде, — кисло посміхнувся він, розуміючи, що тепер уже винними виявились німецькі спеціалісти.

— Давайте я вам пущу! — сказав Шумейко чистісінькою німецькою мовою, навіть з баварським діалектом, але так, щоб чув Флейшнер — технічний директор фірми.

— Що за невіглас? — здивувався Флейшнер і скептично поглянув на Шумейка.

— Це механік цього цеху,— пояснив Дітріх.

— Ми два дні пускаємо згідно з інструкцією,— роздратовано повернувся до Шумейка Флейшнер,— а ви не знаєте виробництва і беретесь пускати.

— Не вірите?

— Ні!— рішуче відповів Флейшнер. І запитав:— А звідки ви так досконало знаєте німецьку мову?

— У вас навчився!— відрубав Шумейко.— Ходив тут, коли ваші спеціалісти працювали, і вчився. То що?

Флейшнер не вловив іронії у відповіді Шумейка й продовжував мовчати.

— То що?— знаючи вдачу німецьких спеціалістів, наполягав Шумейко.—Ви ж все одно нічого не втрачаєте, якщо і я не пущу. А таким способом у вас нічого не вийде.

— Гаразд!— нарешті погодився Флейшнер.

Шумейко повернувся і швидко пішов до своєї кабіни. Повернувся з двома кварцовими трубками діаметром сантиметрів по п'ятнадцять, щільно наповнив їх потовченим залізистим кремнієм і добре розпік газовою форсункою. Коли трубки побіліли від високої температури, Шумейко вкинув їх у піч і розбив металевим прутиком.

— А тепер пускайте хлор!— сказав він.

Відкрили вентиль... Флейшнер з нетерпінням уп'явся у віконце для стеження за процесом. Реакція розпочалась!

— Секрет простий!— повернувся Шумейко до Флейшнера.— Коли відкритим вогнем розпікаєте залізистий кремній, на ньому утворюється біла плівка, він окислюється. Тому хлор і не діє на нього.

— Але ж ми кілька виробництв запускали саме так!?— здивувався Флейшнер.

— То ви, напевне, свій феросиліцій привозили?

— Так, ми привозили з собою залізистий кремній,— погодився Флейшнер.

— Отож-бо!—посміхнувся Шумейко.—У вашому, напевне, менше заліза, а в нашому більше. Ось він і окислюється...

2.

Роздосадуваний невдачею, в якій радянський механік Шумейко виявився кмітливішим за нього, технічний директор фірми Флейшнер призначив пуск цеху аеросилу на наступний день.

— Чотирихлористий кремній надходить,— заявив він увечері Носачу,— подавайте водень, і будемо пускати аеросил.

— Гаразд!— погодився Носач.— Завтра так завтра.

Але увечері йому доповіли, що цех водню до роботи не готовий. Другий день запускають електролізери, а вони сифонять. Десь у магістралі утворюється вакуум. Можливо, до ранку все буде гаразд, але...

— Нічого, нічого!— заспокоїв Носач начальника цеху.— Уважно все перевірте і вранці давайте водень. Ми не маємо права осоромитись перед західнонімецькими спеціалістами, не маємо права!

Вранці німецькі спеціалісти зібралися біля цеху аеросилу. Чекали доктора Бетнера, щоб він урочисто одержав перший продукт. Нарешті Бетнер приїхав. Зайшли в цех.

— Подавайте водень!— скомандував Бетнер.

— Водню ще немає в газгольдерах!— доповів йому Штейнбах, який відповідав за пуск і наладку виробництва цеху аеросилу.

— Як немає водню?— здивувався Бетнер.— Почекаємо трохи,— посміхнувся він.— Ми не поспішаємо.

Тимчук залишив німецьких спеціалістів і подався туди, звідки мав надходити водень. Електролізери не працювали. Начальник цеху Поліщук, завжди спокійний і урівноважений, розгублено розводив руками. Він дві доби не залишав виробництва, змучився і явно не міг нічого вдіяти.

Тимчук подзвонив Носачу і розповів йому про ситуацію, яка створилася в цеху водню.

— Я зараз буду!— сказав Носач.

Тимчук повернувся до німецьких спеціалістів, щоб заспокоїти їх.

— Ну, що там?— нетерпляче запитав Бетнер.

— Дрібниця. Десь на лінії у водень потрапляє волога...

— Волога?!— стрепенувся Бетнер.— Це ж вибух! Нам немає тут що робити! Поїхали в готель!— скомандував він своїм спеціалістам.

— Пробачте, гер Бетнер,— зупинив Тимчук,— але водень ми сьогодні подамо!

— Ха! — скрикнув німець.— Я можу битись об заклад, що цього не станеться не лише сьогодні, але й через тиждень!

— Я гарантую, що буде!— спалахнув Тимчук.

— Не вірю!— гарячкував Бетнер.

— Мені вас шкода, доктор Бетнер,— підійшов Мертінг, який осторонь слухав цю

розмову.— Не забувайте, що росіяни першими запустили супутник, першого космонавта... Вони й тут запустять... І своєчасно.

— Хімія, мій друже,— не космос!— уже трохи спокійніше пояснив Бетнер.— Водень — це бомба величезної сили. Він вимагає обережності та обережності. Їдемо. Тут на два тижні роботи.

Уже з готелю Тимчуку подзвонив Дітріх і передав, що доктор Флейшнер просив поінформувати Москву про те, що сталося, і замовити їм квитки до Франкфурта. Вони їдуть додому, а через два тижні, коли буде водень, приїдуть.

— Гаразд!— погодився Тимчук. Він розумів, що це розплата за невдачу з чотирихлористим кремнієм, подзвонив директору комбінату, розповів, що сталося, і запитав, чи не можна залучити до цієї справи головного інженера.

— У мене там є досить спеціалістів!— твердо відповів Котенко.— Я на них покладаю надію. Головний інженер займається невідкладною справою з виробництвом мінеральних добрив.

Тимчук пішов шукати Носача.

А Носач тим часом відправив начальника цеху додому відпочивати, взяв з собою механіка і пішов по лінії трубопроводів шукати триклятий «сифон». Перемацали, перевірили всі вентилі, засувки, насоси. Ніби все гаразд. Почали піднімати тиск — знову не йде водень.

Нарешті Носач звернув увагу, що в електролізері біля труби, через яку проходить вода, стоїть воронка, але вона трохи більшого діаметру, ніж передбачалося проектом. Як тільки

піднімається тиск — воронка наповнюється водою і утворює пробку.

— Тільки тут!— вирішив Носач.— І як за два дні цього ніхто не помітив? Хто тут здійснював контроль?

Але що ж робити? Автогеном чи електрозваркою тут ні різати, ні варити не можна: вибухове середовище! Де вихід? Як полагодити?

— Давай сюди слюсаря з ножівкою!— скомандував Носач механіку. — Будемо різати трубу вручну!

— А як заварити?— спитав механік.

— Поклич антикорозійників. Вони придумають.

До другої години дня все було готове. Дали тиск — водень пішов. Перемога! Напруження, яке тривало дві доби, спало.

— Газгольдери на сушку!— скомандував Носач.— Водень піде в ємкості, доки німці пустять цех.

Через кожні п'ять хвилин лаборанти робили аналіз — все нормально.

— Я буду дзвонити німцям,—нарешті запропонував Тимчук.

— Почекай, не поспішай!— зупинив його Носач. Він не знав, що ті збираються летіти додому, а Тимчук не сказав йому, щоб не нервувати й без того роздратованого Носача.

За годину Тимчук знову нагадав Носачу:

— Я буду дзвонити.

— Ще почекаємо трохи.

Нарешті, десь близько п'ятої години, дозволив.

— Дітріх біля телефону!— єхидним, як здалося Тимчуку, голосом озвався німець.

— Скажіть пану Бетнеру, що водень є!

— Я передаю йому трубку!

Тимчук знову повторив, що водень вже надходить, можна пускати цех.

— Не може бути!— роздратовано закричав Бетнер.— Це шантаж! Як ви смієте?!

Тимчук знову спокійно повторив, що в газгольдерах є водень, можна пускати виробництво аеросилу. І поклав трубку.

Хвилин за двадцять три «Волги» з німецькими спеціалістами підкотили до цеху. Жоден з них навіть не підійшов ні до Носача, ні до Тимчука. Всі попрямували в цех, до приладів. Переконавшись, що є водень, Бетнер немало здивувався, але змушений був дати команду пускати виробництво.

Носач і Тимчук мовчки повернулися й поїхали додому. Лишився начальник цеху Опанасюк, майстер зміни і ще двоє операторів. Тимчук уже заснув, коли нетерпляче задзеленчав телефон.

— Говорить доктор Бетнер!— почув він збуджений голос.— Я одержав перший продукт! Приїздіть!

Тимчук негайно зібрався й поїхав на комбінат. Носач уже був у цеху, ніби й не їздив додому. Німецькі спеціалісти раділи, як малі діти: обсипали один одного тією білою сажею, брали в рот, ніби доводячи, що вона цілком безпечна. Трохи осторонь стояла велика група радянських монтажників, спеціалістів, які працювали в другу зміну в інших цехах і, почувши, що одержано нову продукцію, прийшли подивитись на неї.

Тимчук підійшов ближче до групи німецьких спеціалістів. Бетнер помітив його.

— Добрий вечір, пане Тимчук!— привітався він радісно-збудженим голосом.

— Добрий вечір,— відповів Тимчук.— Сердечно вітаю з успіхом!— І потис Бетнеру руку.

— Завтра ми зустрінемось,— помітивши, що Тимчук стримано поділяє його радість, повернувся і пішов до своїх.

Наступного ранку Бетнер запросив Тимчука до готелю. У вестибюлі зібралися німецькі спеціалісти, робітники, які ще не встигли виїхати на батьківщину. Бетнер вийшов назустріч Тимчуку, потис руку й простягнув невеличкий пакунок.

— Це вам спінінг на згадку від мене,— Бетнер посміхнувся.— Я чув, ви непоганий рибалка! А оце,— він повернувся й простягнув руку. Двоє робітників піднесли ящик з пляшками коньяку.— Оце те, що я винен!

Всі, хто стояв у вестибюлі, зааплодували. Вони чекали, що ж робитиме радянський спеціаліст з ящиком спиртних напоїв.

Тимчук витяг одну пляшку, подав Бетнеру:

— Прошу автограф на згадку!

Бетнер спочатку не зрозумів жесту, а збагнувши, засміявся, дістав авторучку і розписався на етикетці.

— Це я візьму собі,— сказав Тимчук,— як сувенір про те, що ми вміємо тримати слово. А решту я прошу поставити на стіл і пригостити німецьких спеціалістів і робітників.

Кілька пляшок розкоркували, поналивали в чарки. Німецькі робітники крикнули: «Ура Тимчуку!»

— Ну що ж, пане Тимчук,— сказав Бетнер, піднімаючи бокал,— змушений визнати, що,

на жаль, ми, західні німці, багато чого не враховуємо в стосунках з вами! Я особисто зробив з цього для себе висновок.

— Це в даному випадку?— Тимчук посміхнувся.— Чи в більш широкому розумінні стосунків наших країн?

— І в даному, і в широкому розумінні,— підтвердив Бетнер.— Загадковий у вас народ.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1.

Мюнхен мало чим відрізнявся від Гамбурга чи Франкфурта-на-Майні, де останнім часом побував Беркут. Такі ж великі й розкішні вітрини магазинів у центрі, такі ж ошатні котеджі на околицях. Такі ж юрми заклопотаних людей.

А він ось уже місяць у пошуках роботи, після того, як збанкрутувала будівельна організація в Гамбургу, харчується недоїдками, спить на вокзалах, де поліцаї не такі прискіпливі. І не уявляє, що буде далі. Як жити? Куди податись?

Голод і безвихідь знову привели його в Мюнхен, привели до тих, з ким він намагався порвати і таки б розпрощався, якби не ця криза на будівництві.

Будинок «штаб-квартири» організації українських націоналістів на вулиці Цепеліншграссе, на якому не було ніяких вивісок, він знайшов безпомилково. Але ще довго вагався, перш ніж відчинив двері.

— А, друже Беркуте?— єхидно посміхнувся один з тих, до кого він не дуже хотів звертатися.— Я знав, що ви повернетесь до нас. У вас надто солідний досвід роботи з нами, щоб забувати його заради якогось там захоплення будівельною справою.

Беркут мовчав, слухаючи теревені референта по трудовлаштуванню так званих переміщених осіб. Увесь вигляд Беркута — брудне, давно не голене обличчя, пом'ятий, заношений одяг — свідчив, що ця людина давно не має затишного кутка; в очах — вираз відчаю й безнадії.

— Я хочу їсти...— ледве видавив Беркут.

— О, це ми зараз влаштуємо!— Референт підбіг до металевої шафи, дістав якісь папери, заповнив невеличкий бланк і простягнув Беркуту.

— Ось. Там вам дадуть притулок і нагодують. А потім приходьте до мене, поговоримо про роботу.— Він знову єхидно посміхнувся.— Ви ж за цим сюди прийшли?

Беркут вийшов. Референт ще якусь мить дивився на двері, що зачинилися за Беркутом, обмірковуючи якусь ідею. Потім вийшов у коридор і піднявся сходами на другий поверх.

— Друже зверхник!— звернувся він до людини, що сиділа за столом і щось писала.

Той підвів голову з рідкою, прилизаною на один бік, щоб закрити лисину, зачіскою, глянув на референта безбарвними оченятами.

— Слухняно голошу: повернувся друг Беркут.

— Це той, що зрадив нашій справі?

— Він не зрадив, слухняно вас прошу, а захворів ідеєю стати будівельником. Два роки

клав цеглу, а тепер повернувся. За нашими відомостями, він працював у Гамбурзі в одній з будівельних фірм, яка збанкрутувала.

— Він буде нам служити? Довіра є до нього? Що ви пропонуєте?

— Післати його на землі[1] за паперами!

— А він не продасть? Впорається?

— Післати на якусь часину в Лондон, у розвідувальну школу. Він знову стане таким, як був. Досвід у нього великий. Ще від генерала Дро.

— Згода. Посилайте його в Лондон, а перед тим, як йтиме на землі, я з ним говоритиму сам.

2.

Опанасюк зійшов з автобуса і поволі попрямував вулицею в центр. Риболовля сьогодні не вдалася, покльову не було зовсім, і він повернувся ні з чим. «Треба хоч цукерок синові купити»,— подумав ще в автобусі. Була неділя, і на автобусну станцію ішло чимало людей. Опанасюк весь час поступався, пропускаючи зустрічних на вузькому тротуарі.

Раптом повз нього майнуло знайоме обличчя. Опанасюк зупинився. «Не може бути!— подумав він.— Певне, обізнався. Хіба мало схожих людей?» Але досвід колишнього чекіста підказав: треба перевірити й пересвідчитись. Опанасюк поспішив за незнайомим, який прямував до автобусної станції.

Біля входу Опанасюк майже наздогнав його, бо той затримався в дверях, пропускаючи

[1] Так бандерівці називають Радянську Україну.

зустрічних, і відійшов набік, щоб незнайомець з таким же успіхом не упізнав Опанасюка. Коли Опанасюк увійшов до просторого залу автобусної станції, незнайомець уже стояв біля віконця довідкового бюро, щось розпитував. «Ех, шкода, не почув, куди він збирається їхати»,— зітхнув Опанасюк. Але його в ту ж мить виручила техніка. Підсилений динаміком приємний голос чергової довідкового бюро відповів незнайомому, що автобус на Сівку відходить о дванадцятій годині тридцять хвилин.

Опанасюк не зводив очей з незнайомця. Той повільно відійшов од віконця, закурив і повернувся обличчям до Опанасюка. «Він!»— упізнав Опанасюк і, круто повернувшись, вийшов з автовокзалу.

До районного відділу КДБ він майже біг. Захекавшись, спитав чергового, де начальник. Той відповів, що начальник вдома. Опанасюк назвав себе і попросив з'єднати його з Чернишем.

— Товаришу підполковник! Тут начальник цеху з хімкомбінату хоче з вами говорити!— рапортував у трубку черговий.— Каже, що у нього термінова і невідкладна справа... Єсть!— відрапортував черговий і простягнув трубку Опанасюку.

— Павле Созоновичу!— переводячи подих, випалив Опанасюк.— Щойно зустрів людину, яка прибула з того боку!

— Ти не помилився, Григорію Павловичу? У нашому місті тепер багато приїжджих. Можуть бути й схожі.

— Ні, Павле Созоновичу, не помилився! Вірте моєму досвіду. Я з ним у Франкфурті зустрічався. Він. Питав автобус на Сівку.

— На Сівку?!— Голос Черниша забринів тривогою.— Чекай мене, зараз буду! Дай трубку черговому.

Опанасюк зачекав, доки черговий вислухав розпорядження начальника, і вийшов на свіже повітря, розстебнувши комірець. Від хвилювання він аж змокрів.

3.

Павло Гузоватий повернувся з крамниці, куди посилала його дружина за хлібом, цукром і олією, й збирався почитати свіжі газети. Раптом у двері хтось постукав.

«Сусіди заходять без стуку, а це значить — чужа людина»,— подумав Павло і вийшов відчинити двері.

На порозі стояв високий, довговидий, років за сорок чоловік з великим ротом і горбатим носом. Він чемно привітався, запитав господаря, чи він Павло Гузоватий, і назвав пароль. І хоч Павло давно чекав цього гостя, знав добре відзив, раптом розгубився і відповів трохи неточно. Але та розгубленість володіла ним лише якусь мить, за хвилину він уже взяв себе в руки і відповів правильно.

— Прошу до кімнати!— поступився Павло і показав рукою гостю, куди треба пройти.

— Я ненадовго!— попередив той.— Мені не можна затримуватись. Готуйте папери, які належить забрати, і бувайте здорові!

— Чому ж так швидко?— здивувався Павло.— Пообідаємо разом. По чарці вип'ємо.

При згадці про їжу гість проковтнув слину: він пригадав, що не їв з учора майже нічого й сьогодні ще й скалки не було в роті.

— Я зараз!— кинув Павло, доки гість вагався, і вийшов у кухню.

Дружина поралась біля плити.

— Біжи в сільраду!— Павло повернув її за плечі до себе й пошепки кидав короткі фрази майже в ухо.— Подзвони Чернишу додому. Скажи, що у нас гість! Зрозуміла?

Дружина злякано дивилась на Павла.

— По дорозі заскочиш у крамницю, візьмеш пляшку горілки. Я не можу гостя лишити,— він обернувся і побачив, що незнайомий стоїть у дверях.— Ось дружина зараз принесе півліт-ра, пообідаємо, а потім справу заладнаємо!— кисло посміхнувся Павло, вгадуючи по виразу обличчя незнайомця, чи почув той перші фрази, чи ні.

Дружина кинулась до дверей, але незнайомець став їй на дорозі.

— Ні! Ходити нікуди не треба! Пообідаємо без горілки!— Він намагався посміхнутись, але замість посмішки великий рот ошкірився кривими жовтими зубами.— Готуйте, господине, на стіл, а ми ще поговоримо об справі. Ходім, друже!

Вони вийшли з кухні в кімнату. Гість сів так, щоб у розчинені двері було видно, що робиться в кухні.

— Так де папери, які мені належить забрати?— знову нагадав незнайомий.

— Вони у схованці,— вигадав Павло, щоб хоч під цим приводом вийти з хати.— Не можу ж я такі речі тримати в кімнаті.

— Гаразд. Підемо разом! — сказав гість.

— Підемо, але спершу поїмо. То в стодолі,— вів далі Павло, подумавши, що там можна буде його чимось оглушити.

Дружина подала хліб, принесла тарілки з борщем. Смачна їжа приємно залоскотала в носі, й гість знову проковтнув слину. Посідали за стіл.

Незнайомий, жадібно узявшись до борщу, не звернув уваги, як під вікном на вулиці хтось обережно пройшов.

Павло, який сидів як на голках, помітив той рух, і серце його провалилось. «Невже їх двоє і другий чатує під вікном? Тоді все загинуло. Паперів, потрібних цьому зайді, у мене немає. Дав, правда, Черниш ті самі листівки, що привіз капітан Тарасюк».

«Це на той випадок,— попередив він,— якщо заявиться хтось несподівано, а ми не будемо про це знати. Листівки вони хотіли б підписати, ніби на Україні існує якесь підпілля».

«А раптом цей надумає перевірити? Мабуть, він має такі вказівки? І, напевне ж, знає, що в уплату за збір підписів у черевиках було сховано п'ять тисяч карбованців».

Ледве промайнула в Павловій голові ця думка, як двері рвучко розчинилися і в кімнату швидко ввійшов Черниш і з ним — ще двоє.

— Не рухатись!— спокійно, але рішуче сказав він.

Незнайомець завмер, заворожено дивлячись на дуло пістолета, спрямоване йому в груди. Ложка випала з руки й брязнула об тарілку. І в ту ж мить незнайомець, випростовуючись, як пружина, руками перекинув стіл і кинувся до вікна, спиною до якого він сидів. Та Павло зрозумів цей маневр і, падаючи зі стільця, встиг ухопити незнайомця за ногу. За мить

двоє тих, що зайшли з Чернишем, скрутили прибульцю руки.

— Не дурій, Беркут!— вигукнув Черниш.— На цьому твої походеньки скінчилися! Поводь себе чемно!

До кімнати увійшов Опанасюк. Павло підвівся й полегшено зітхнув. Від нервового напруження у нього тіпалась губа, тремтіли руки.

Павлова дружина притулилася в кутку біля шафи і переляканими очима дивилася на все, що діялось у кімнаті.

— Я не Беркут і ніякого Беркута не знаю!— хижо оскалюючи зуби, почав виправдуватись незнайомець, коли його із зв'язаними руками підвели й посадили на стілець. — Я давній знайомий батька цього чоловіка,— він кивнув головою на Павла, — і завітав до нього в гості.

— Ну як же не Беркут?— запитав Опанасюк.— А як у минулому році пили пиво у Франкфурті-на-Майні, хто мені розповідав про генерала Дро?

— То я ж не говорив, що я Беркут? — Тільки тепер він признав Опанасюка.

— Не говорив,— посміхнувся Опанасюк.

— Але диверсант-розвідник Чуханов із групи генерала Дро, бандитський надрайоновий провідник Беркут із Прикарпаття і турист із Великобританії Іван Николюк, з паспортом якого ви приїхали до нас,— це одна й та ж особа. Досить?— запитав Черниш.— Чи фото показати?

Беркут похнюплено мовчав.

1.

Засідання партійного комітету закінчилося пізно, і Марта Дмитрівна пообіцяла Ганні Данилівні Лукащук підвезти її додому. Жили вони в одному будинку ось уже шість років, і Марта Дмитрівна до деталей знала все життя цієї жінки, яка приїхала на комбінат шістнадцятирічною дівчинкою одразу після війни.

Вона вчетверте була обрана членом парткому, сумлінно виконувала всі доручення, хоч її, як і кожну матір, обсіли домашні клопоти.

— Оце хоч зараз розповім вам про дружину Марка Зарядного,— почала Ганна Данилівна, як тільки машина рушила.— Пам'ятаєте, ви доручили мені уладнати оту неприємну історію?

— Звичайно. Комуніст Макар Зарядний лишив дружину, з якою прожив двадцять років, і пішов до іншої, значно молодшої за нього.

— Від такої дружини не те що до іншої підеш, а до дідька в пекло втечеш.

— Та ви що?— здивувалась секретар парткому.— Що ж там трапилось?

— Ви пригадуєте, якою вона приходила до вас?

— Неохайно одягнута, запнута брудною хусткою...

— От, от... Отака вона й дома. Скрізь бруд, постіль тижнями не складається. Ходить у заяложеному халаті, нечесана. Як він жив з такою нечупарою двадцять років?

— Я розмовляла з ним,— зітхнула Марта Дмитрівна.— Хороший апаратник, передовик. Каже, терпів заради сина. А тепер син пішов служити в армію, то жінка зовсім опустилася, і йому терпець урвався.

— Ой Марто Дмитрівно, я зі своїм ось уже п'ятнадцять років живу і все ловлю себе на думці, що хочу щодня подобатись йому. Може, і не варто було б про це говорити, але ви як своя. Отак я і їй сказала.

— Вірно сказала. Жінка повинна вміти тримати чоловіка своєю любов'ю, піклуванням і принадливістю, а не парткомом.

— Я не уявляю, як можна йти в партком з проханням повернути чоловіка, коли сама відштовхнула його від себе. Я б померла від сорому, але нікуди б не пішла.

— У вас, Ганно Данилівно, зовсім інший характер, інші погляди на життя. До речі, як там поживає донька?— перевела Марта Дмитрівна розмову на інше.

— Ніяк не можу звикнути без неї. Оце вже рік вчиться в Москві, а мені щовечора здається, що ось відчиняться двері і зайде моя Леся, кинеться бавитись з Юрчиком. І він без неї сумує. Аж ніби подорослішав...

Машина зупинилась. Приїхали. Ганна Данилівна пішла в перший під'їзд, а Марта Дмитрівна — у другий. Секретар парткому жила одна.

І чомусь того вечора вдома, чим би вона не займалась, перед очима, як в німому кіно, пропливала доля цієї чудової жінки, причетність до якої мала і Марта Дмитрівна.

2.

Шістнадцятирічною Ганнуся лишилася сиротою: батько загинув на фронті, а мати застудилась і померла. Приїхала дівчина в містечко в Прикарпатті, де жила єдина близька їй людина — старша материна сестра. Сімейне життя у неї не склалось, і вона прийняла Ганнусю, як рідну доньку, влаштувала на роботу на хімічний комбінат, де працювала й сама.

Важкою була перша повоєнна зима. Не вистачало палива. Прийде вагон з вугіллям — дівчата й жінки лишали роботу і йшли розвантажувати. Скінчиться паливо, не підвезуть нового — фабрика зупиняється. Сушильні апарати, на яких випаровували вологу з калійної солі, працювали на мазуті. Бак з мазутом стояв на вулиці, і в морози його спочатку підігрівали, а потім пускали форсунки.

Працювали по дві зміни, бо людей не вистачало, а село з нетерпінням чекало мінеральних добрив. Працювали, незважаючи на те, що фабрика не виконувала план, і дівчата майже нічого не заробляли.

Рідко хто не звертав увагу на Ганнусину вроду. І лише вона сама найменше думала про це. Щастя прийшло несподівано. Досі Ганнуся не знала Стася, а познайомились — і вона з усією дівочою щирістю прикипіла до нього серцем. Чи було це кохання — вона й сама не могла пояснити. Але десь під серцем народилась і не зникала приємна тривога. Хотілося частіше бачити Стася.

Він умів красиво розповідати. В його устах цікаві історії, про які Ганнуся читала в книжках, оживали зовсім в інших барвах і відтінках.

Слухала б і слухала без кінця. А ще вони часто ходили в кіно. І там, коли Стась брав її руки в свої теплі долоні, Ганнуся тривожно вслухалася, як чомусь швидко-швидко калатало серце, а те, що діялось на екрані, чомусь віддалялось.

Восени Ганнуся пішла до вечірньої школи, і в кіно вони тепер ходили лише у вихідні. Якось, повертаючись додому, Стась розповів, що йому треба знайти квартиру, бо жінка, у якої він досі квартирував, запропонувала йому вибратись.

Так Ганнуся довідалась, що у Стася в місті немає батьків. На її запитання він щось плутано пояснював, що хотів після демобілізації вступити до інституту, але не пройшов по конкурсу, тепер вирішив трохи попрацювати на комбінаті, а вчитись, можливо, буде заочно.

Раніше Ганнусю ніколи не хвилювала думка: де Стась живе, що робить, хто його батьки. Стривожена його розповіддю, вона так і не помітила ні плутаної історії з квартируванням, ні мало подібної до правди розповіді про вступ до інституту, бо вона не знала, що демобілізованих з армії приймали до інституту поза конкурсом. Перед нею був її Стась, якому вона вірила, якого любила.

Ганнуся порадила йому звернутись до сусідки, довідавшись, що та інколи приймає квартирантів-одинаків. Вона й домовилася з нею. Бачились вони тепер частіше. Були зустрічі і прощання, були гарячі потиски рук. Не було лише зізнання, не було тих заповітних слів. Зрештою, вона й не поспішала.

А в той вечір вона його не чекала. Напередодні про зустріч не домовлялись. Тітка була

на вечірній зміні, і Ганнуся господарювала вдома сама. Він прийшов несподівано. Ще ніколи Ганнуся не бачила його таким роздратованим і збудженим: обличчя бліде, очі нервово бігали з кутка в куток. На запитання дівчини відповідав однозначно, невпопад.

І раптом вона зловила на собі його погляд: якісь неприродні вогники блищали в примружених очах. Вперше злякалася його присутності. Несподівано він грубо схопив її в обійми. Ганнуся пручалася, виривала руки, намагалася кричати, та масна солона долоня затисла уста. Сили поволі залишали її...

Отямилась Ганнуся від того, що над нею голосила тітка, прикладаючи їй до голови щось холодне. Вона важко розкліпила повіки.

Він не прийшов ні через день, ні через тиждень. І хоч Ганнуся в душі плекала надію, думала, що Стась ще з'явиться, якось виправдовуватиме те, що вчинив, попросить вибачення, та під кінець місяця вона зрозуміла, що все втрачено. Їй стало моторошно.

Щоночі, вдивляючись у стіни, на яких зрідка пробігали світлі зайчики від автомашин, що проїздили вулицею, Ганнуся мовчки змочувала подушку слізьми, відчуваючи себе найнещаснішою в світі.

Тітка потай від Ганнусі сходила до сусідки і випитала все про квартиранта, а потім кілька днів ходила сама не своя від почутого, не наважуючись нічого сказати Ганнусі. Стася заарештували. В той трагічний для Ганнусі день він убив жінку, з якою до того ділив не лише квартиру, а й постіль.

Минув ще місяць. Ганнуся продовжувала ходити вечорами до школи — останній клас

треба було кінчати. В її поведінці подруги помітили різку зміну: стала вона серйозною і задумливою, ніби подорослішала на багато років. А після школи, сідаючи за книжки, все частіше задумувалась, втупивши погляд у куток, ніби прислухаючись, що діється у неї під серцем. В один з таких вечорів тітка не витримала:

— Сходила б до лікаря...

— Ні!— стрепенулась, мов злякана пташка.

— Навіщо тобі клопоти? Сама ще дитина...— витерла фартухом очі.— Та ще від такого...

— Ні. Хай буде. Я сама винна.— Голова знесилено впала на руки, а фіолетові рядки в зошиті розповзлися плямами.

...Відтоді минуло кілька років. Ганнуся намагалася забути ім'я того, хто образив її на все життя, хто зруйнував світлу мрію. Та про це щоранку нагадували великі, блакитні, чисті оченята донечки.

Приїхав якось із Солікамська наладчик нових апаратів, змонтованих на хімічній фабриці, і прикипів поглядом до портрета Ганни Лукащук, що красувався на комбінатівській Дошці пошани. Доки монтував апарати, вивідав у апаратниць все про Ганнусю, навмисне приходив до апаратів, які вона обслуговувала,— розмовляв з Ганнусею про роботу, про життя. А коли скінчився строк відрядження, прийшов у відділ кадрів і попросив роботу на комбінаті.

— З дорогою душею!— зрадів начальник відділу кадрів. — Нам такі спеціалісти он як потрібні!— Він провів по шиї ребром долоні.

А через рік Ганнуся Лукащук стала дружиною наладчика. Прийшла доброта до лагідності й об'єдналися у щастя. Чотирирічна Леся, як тільки наладчик вперше з'явився у Ганнусі вдома, підбігла до нього і запитала:

— Ти мій тато? Ой як довго я тебе чекала.

Він узяв її на руки, а дитина обхопила його за шию і защебетала:

— Бабуся у мене є, а тата не було. Мама сказала, що ти поїхав далеко. Тепер не поїдеш? Ні? — запитала і зазирнула в очі.

— Ні, донечко, не поїду,— ковтаючи сльози, відповів наладчик і поцілував дівчинку.— Тепер ми завжди будемо разом!

А ще через рік Ганнуся принесла додому Юрчика — на втіху батькові, на радість Лесі. І не було, на думку Ганнусі, щасливішої за неї жінки в усьому світі. І ось тепер, вперше за багато років, поселилася в серці тривога: як там дитина у великому місті? І хоч Лесі вже пішов дев'ятнадцятий, для матері вона була дитиною. Це про неї питала Марта Дмитрівна.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1.

Коли вранці Котенко зайшов до приймальні першого секретаря обкому партії і привітався, секретарка, відповівши на привітання, посміхнулася й сказала:

— А вас уже чекають. Ваш міністр приїхав...

— Коли? — здивувався Котенко, що його не попередили про приїзд міністра.

— Сьогодні вранці. Його зустрічав Яків Петрович. Заходьте!— вона відчинила двері.

— А-а, Антон Васильович!— Прошу, прошу! — Секретар обкому, що сидів напроти міністра за приставним столиком, підвівся і ступив назустріч Котенку. Потис руку, запросив:— Беріть крісло, сідайте ближче.

Котенко поздоровався з міністром і сів. Ділова розмова явно не клеїлась. Говорили про погоду в Москві й на Прикарпатті, обмінялися враженнями про футбол і хокей. Ніхто не хотів першим зачіпати проблемні питання: Котенко чекав, доки міністр скаже, з якими намірами він приїхав, а міністр хотів, щоб директор комбінату першим виклав свої прохання.

Розгадавши цю гру, першим почав секретар обкому:

— Так ось, Антоне Васильовичу,— примруживши великі карі очі й хитрувато посміхаючись, звернувся він до Котенка.— Приїхав до нас Леонід Аркадійович з приводу нашого листа в ЦК КПРС. Він, правда, не зізнається, що йому запропонували відвідати нас і розібратися з усіма проблемами, які ми порушили. Але мені подзвонили з Центрального Комітету. Давайте ще раз обміркуємо всі наші позиції.

— Так чи інакше, я мусив би побувати на комбінаті,— відповів міністр.— А ваш лист прискорив цей візит.

— То з чого почнемо?

— Я хотів би, Якове Петровичу,— звернувся до секретаря обкому,— спочатку побувати на комбінаті, а потім уже вирішувати, що і як.

— Згода,— одразу ж погодився секретар.— Їдемо на комбінат.

Міністр був вражений побаченим. Він уявляв собі старий комбінат, започаткований майже сто років тому, з прибудованими до нього кількома новими виробництвами, спорудженими за радянських часів. А тут виявилося, що під новий комбінат відвели за містом величезну територію, на якій розгорнулось солідне будівництво.

На третій день міністр з Котенком знову були у секретаря обкому. Тільки тут він поділився враженнями від побаченого, висловив міркування щодо перспектив розвитку комбінату:

— Уряд запропонував нам вивчити можливості і подати пропозиції щодо кооперування радянських хімічних виробництв з угорськими. У них будується великий олефіновий комплекс, але етилен, який уже виробляють, поки що немає куди збувати. Частину продають Західній Німеччині. Так ось я й думаю внести до плану наступної п'ятирічки спорудження на вашому комбінаті потужного виробництва вінілхлориду, зв'язавши його трубопроводом з Угорщиною. Як поставиться до цього обком партії? — І міністр вивчаюче подивився на секретаря обкому.

— Це було б чудово! — погодився, тамуючи в собі радість.— Думаю, що ми не підкачаємо! Як, Антоне Васильовичу? — глянув на Котенка.

— Я, звичайно, «за» обома руками!— підтримав його директор комбінату.— Але ж вінілхлорид дещо не вписується в технологію повної переробки нашої сировини.

— Вінілхлорид ітиме паралельно з комплексами того виробництва, яке заплановано спорудити для переробки вашої сировини,— заспо-

коїв його міністр.— Магнієвий завод будується повним ходом. Це буде перший в Союзі завод по виплавці магнію з відходів калійного виробництва. А далі включимо об'єкти по переробці галітів, щоб одержувати сіль, каустичну соду. Галіти ж поки що йдуть у відвали?

— Звичайно,— підтвердив Котенко.— А сіль завозимо із Закарпаття та Артемівська.

— Отже, розв'яжемо й цю проблему. Думаю, що для вашого комбінату в наступній п'ятирічці будуть виділені чималі кошти: маємо намір включити його до списку підприємств, що кооперуються з країнами Ради Економічної Взаємодопомоги.

Котенко бачив, що міністр задоволений комбінатом і його людьми. І хоч міністр нічого не сказав про це ні директору комбінату, ні секретареві обкому, по тому, як він дякував за гостинність, хвалив за хороші справи, Котенко мав усі підстави зробити такий висновок. Секретар обкому, в свою чергу, подякував за позитивне вирішення порушених питань і пообіцяв усіляку підтримку, якщо в цьому виникне потреба.

2.

До парткому звернулись керівники професійно-технічного училища з проханням влаштувати зустріч з передовиками тих виробництв, де відчувається найбільша потреба в кадрах.

— Готуй вечір, Ганно Данилівно, — порадила Марта Дмитрівна Ганні Лукащук.— Ти голова ради наставників, та й на сульфатній фабриці найбільша потреба в кадрах.

Вечір проводили в червоному кутку фабрики. Планували після зустрічі провести юнаків і дівчат з ПТУ в цехи, показати апарати, на яких їм доведеться працювати, якщо оберуть собі цю професію, а потім знову повернутися сюди, й відповісти на запитання.

На зустріч прийшли начальник фабрики, секретар комсомольської організації і передові виробничники. Крім них Ганна Данилівна запросила і Ярослава Попадинця, який закінчив ПТУ кілька років тому, опанував тонкощі роботи апаратника.

— Це той Славко, що наше училище закінчив? — пошепки запитав у Ганни Данилівни завуч, коли начальник фабрики почав розповідати про технологію виробництва.

— Той! А що?— примруживши очі, з хитринкою запитала Лукащук.

— Так він же був найнедисциплінованіший учень!

— То ви не вміли знайти ключик до його характеру,— відповіла Ганна Данилівна.

«Славко Попадинець,— думала тим часом Ганна Лукащук.— Яким він прийшов на фабрику після ПТУ?»— І пригадала рухливого юнака з довгим, як у дівчини, русявим чубом.

Хлопець любив хизуватися перед своїми однолітками і над усе був задоволений, коли його хвалили. А щоб здобути похвалу товаришів, він ладен був на різні витівки. Це не подобалось керівникам училища, і вони намагалися силою втиснути його в прокрустове ложе заведених в училищі порядків.

Ганна Данилівна взяла шефство над юнаком, як тільки прийшов працювати на фабрику. Придивлялась до нього, вивчала риси ха-

рактеру, намагалася зрозуміти, чим і як його можна зацікавити. Розумний, багато читає, а ось легковажність, байдужість з нього аж випирають.

«Ось що, хлопче,— твердила вона йому не раз.— Любиш, щоб хвалили, доведи роботою. Працюй так, щоб тебе побачили. В роботі помітили, а не по отій патлатій чуприні».

Ганна Данилівна не наказувала, не вимагала, не підвищувала голос, говорила лагідним, материнським тоном, поклавши руку хлопцеві на плече. І до нього доходило. Якось Славко прийшов нормально підстриженим. Ганна Данилівна зробила вигляд, що не помітила, але юнак протягом зміни, здавалось, без будь-якої потреби підходив до неї, і жінка зрозуміла, що Славко хоче звернути на себе увагу. Вона похвалила його.

Через рік Ярослава Попадинця прийняли в комсомол. А щоб знайти застосування його рухливості й енергії, Ганна Данилівна порадила секретареві комсомольської організації доручити Ярославу збирати передплату на періодичну пресу. І хлопця ніби підмінили. Зате на фабриці ще ніколи так активно не проходила передплата на газети й журнали. І головне, не було жодного невдоволеного. Якими вже шляхами, але Ярослав домігся, що кожному передплатили те видання, яке він хотів.

Працював Ярослав помічником апаратника. Коли настала пора перевірити його самостійні здібності, Ганна Лукащук забрала юнака під свою опіку. Годинами розповідала Славкові про тонкощі роботи вакуум-кристалізаційної установки, які можуть бути промахи у апаратника.

Не раз довіряла Ганна Данилівна Ярославові вести процес на своїх апаратах. І коли пересвідчилась, що хлопець виконує все чітко, уважно, без метушні, рекомендувала майстрові зміни поставити Ярослава Попадинця на самостійну роботу.

З розповіді про Ярослава Попадинця і почала свій виступ Ганна Данилівна. Вона порівняла ті умови, в яких починала свій трудовий шлях, з тими, які створені тепер для юнаків і дівчат, що хочуть здобути професію, розповіла, з якими труднощами доводилося зустрічатися на фабриці в перші повоєнні роки.

— Хотілося б забути й не згадувати, але воно не забувається,— з гіркотою наголосила Ганна Данилівна.— А вам розповідаємо про них для того, щоб оцінили, як багато робиться для вас, щоб зримо уявили, як широко крокує наша промисловість у завтрашній день.

Дивилась Ганна Данилівна на юнаків і дівчат, що сиділи перед нею в невеликому залі, помічала, як жадібно ловлять вони кожне її слово. І не тому, що знали її як прославленого майстра своєї справи, не тому, що на її грудях виблискував орден Трудового Червоного Прапора, а тому, що говорила вона, як мати, що всією душею піклується про своїх дітей. А яка мати не хоче, щоб її діти були порядними людьми, жили радісно й щасливо?

3.

Поверталася Ганна Данилівна з вечора, а в голові весь час вертілася згадка про Лесю. Зустріч з підлітками розтривожила її материн-

ське серце, і подумала вона ще про один бік їхнього життя, про який не говорили під час зустрічі, не говорять, вона упевнена, в училищі, хоч і є там виховні години і є вихователі. Про цей бік життя з підлітками не говорять навіть багато матерів і батьків.

А подумала про це вона тому, що сама загубила власну юність, довірившись людині, якої не знала. Тому й за донькою стежила уважно, щоб не прогавити того моменту, коли її серденько відчує зовсім інший, тривожний, трепетний стук. І хоч як уважно стежила, мало не запізнилася з розмовою... Леся вже була в дев'ятому класі, коли мати помітила, що з донькою щось діється. Вона стала неуважною, байдужою до домашніх справ. Довідалась Ганна Данилівна, що в її житті раптом з'явився Вадим — гульвіса і бешкетник.

Якось увечері, коли Леся була вдома, а вітчим на роботі, Ганна Данилівна присіла на дивані біля доньки — вона читала книжку — і з м'яким докором у голосі запитала:

— Донечко, навіщо тобі це? І взагалі, що з тобою відбувається, дитино моя?

Запитання поставило дівчину в скрутне становище. Вона відклала книжку і мовчки втупила погляд у коліна. Справді, що скажеш у відповідь на таке пряме запитання? «Навіщо?» Хіба хто знає, як і навіщо народжується оте дивне почуття? Мати, трохи помовчавши, зробила спробу почати розмову з іншого боку:

— Тобі не хочеться відповідати? Ну й не треба. Посидимо просто так. Чуєш, он по радіо передають «Лебедине озеро». Ти його любиш, давай послухаємо...

Слухають обидві, слухають довго. І в якусь мить донька, притулившись щокою до плеча матері, довірливо прошепотіла:

— Мамо, я його люблю.

Ганна Данилівна довго мовчить. В її голові знову й знову проносяться свої молоді роки, знайомство зі Стасем, кращого за якого, їй здавалось, не було на світі, Лесиним батьком. Дівчинка й досі не знає, що батько у неї не рідний, і ніколи не довідається. Але як уберегти її від подібної помилки?

Складно в ці хвилини обом. І вони знову мовчать: ні зізнань, ні докорів. Розмовляє сама тиша. Ласкава і ніжна Леся, у якої від матері ніколи не було ніяких таємниць, серцем відчуває, як нелегко матері, яка намагається обережно увійти в її потривожений світ. Увійти ніжним і співчутливим другом.

— Я все розумію, Лесенько,— нарешті тихо вимовила Ганна Данилівна.— Але як же хочеться додати до твоїх почуттів бодай краплину свого досвіду — жіночого, людського!

Як важко підшукати потрібні саме зараз слова, щоб не образити доньку, не травмувати оте ніжне і святе почуття.

— Я ось про що думаю,— нарешті знаходить вона потрібний аргумент.— Минуть роки, і в свій час біля тебе, дитино, отак само буде твоя п'ятнадцятирічна. Тоді, можливо, ти зрозумієш, чому твоя мати сьогодні така тиха й задумлива...

— А чому ти тривожишся, мамо?— зазирнула донька матері в очі.— Хіба ти його знаєш?

— Якби не знала, то й не тривожилась би.

Ганна Данилівна вчасно довідалась, що її Леся захопилась гульвісою й циніком з найно-

вішими «дисками», квартирою, яку під час тривалих відряджень забезпечені батьки цілком залишали на сина. Він не знав радості, більшої за галасливу гульбу в компанії зговірливих і податливих дівчат.

Як переконати доньку, що він не той, хто зробить її щасливою, хто оцінить її кохання? Адже він задурив голову вже не одній дівчині вмілою, не по літах розрахованою балаканиною і прийомами. Хіба Леся цього не знає? Говорити їй про це — значить образити доньку. Треба, щоб вона сама зрозуміла, розпізнала того Вадима.

— Ти ж його не знаєш, мамо! Він такий веселий витівник, багато знає.

— А ти познайом мене з ним,— нарешті знайшла хід Ганна Данилівна.— Запроси його до нас. Поп'ємо чаю, поговоримо.

Обережно, ненав'язливо, крок за кроком допомагала Ганна Данилівна доньці розгледіти пустоцвіт там, де Лесі ввижались троянди. Не одразу, не з одного вечора. Тільки поглянувши збоку, коли Вадим неодноразово розмовляв з матір'ю,— та спеціально задавала такі запитання, щоб він показав усього себе, який він є,— Леся побачила свою помилку і все зрозуміла.

І ось тепер Ганна Данилівна одержує теплі, сповнені щирості й душевного тепла листи від доньки. За ледь вловимими натяками мати розуміє, що у доньки є друг, але вона впевнена, що тепер Леся не помилиться, не оступиться...

Частина третя

ОРЛАМИ ПРОТИ ВІТРУ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1.

Котенко знав, що влітку 1970 року в Москві, на основі міжурядових угод в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги, почалися перевори між представниками Міністерства хімічної промисловості Радянського Союзу і Угорської Народної Республіки.

Спочатку керував переговорами міністр, а пізніше, коли вузлові проблеми були розглянуті, завершували домовленість перший заступник міністра і заступник по капітальному будівництву.

Котенко з нетерпінням чекав наслідків переговорів. Він розумів, що позитивне закінчення їх внесе корінні зміни в уже складений новий п'ятирічний план комбінату.

А дев'ята п'ятирічка і без того передбачала чимале збільшення асигнувань на капітальне будівництво.

Було і радісно, й тривожно. Радість, що швидкими темпами розбудовується підприємство, а тривожно — чи впораються будівельники з об'єктами. Адже комбінат вийде на міждержавні зв'язки.

Тижнів через два після того, як переговори завершилися, Котенку подзвонив перший заступник міністра.

— На основі домовленості з угорцями,— лунав у трубці збуджений голос,—вам включено

в план спорудження комплексів вінілхлориду і полівінілхлориду, а також етиленопроводу, який зв'яже ваш комбінат з одним із хімкомбінатів Угорщини.

Міністерство хотіло б одержати від вас розрахунки щодо можливостей збільшення випуску хлору і каустику, а також заявки на обладнання.

— Включаючи й зарубіжні країни?— не втримався Котенко.

— І зарубіжні. Головним чином Федеративну Республіку Німеччину. В усіх розрахунках,— додав він на закінчення,— виходьте з того, що угорські хіміки даватимуть вам до 130 тисяч тонн етилену на рік. Для цього потрібно буде чимало хлору. Прикиньте свої можливості і повідомте, що вам необхідно, аби забезпечити переробку такої кількості сировини.

Котенко закликав до себе заступника по капітальному будівництву Носача. Той зайшов, задоволено посміхаючись.

— Ви вже знаєте новину?— здивувався Котенко.

— Знаю. А що?

— На вашому обличчі все написано.

— Так прекрасно ж, Антоне Васильовичу. Не встигли вибратись з вогню, а вже шугаємо в полум'я.

— А вам страшно?

— Навпаки. Приємно жити, коли розв'язуєш все більш складні завдання, а вони постають ще складнішими.

— Міністерство чекає наших пропозицій щодо виробництва вінілхлориду,— підійшов ближче до діла Котенко і вивчаюче поглянув на Носача.

— Я маю деякі міркування, — посміхнувся той.

— І, мабуть, знову доведеться купувати обладнання за кордоном?

— Не інакше. І знову в Федеративній Німеччині. Навіщо ж винаходити велосипед, коли він уже існує.

— То яку фірму ви облюбували? Здається, «Фрідріх Уде» такі установки експортує?

— Так, саме вона. А ви, Антоне Васильовичу, бачу, теж міркували над цим горішком?

— Міркував, Богдане Юрійовичу, міркував!— Котенко підвівся і, що бувало з ним не дуже часто, пройшовся по кабінету.— Я думаю, нам треба установку тисяч на 250, тоді ми будемо давати майже половину всього вінілхлориду, який виробляється в нашій країні!— з запалом закінчив він і сів навпроти Носача.

— А дозволять нам?

— Дозволять, дорогий Богдане Юрійовичу, мусять дозволити. Адже вінілхлорид — це сировина для штучної шкіри. Готуйте матеріали й збирайтеся в Москву. У нашому міністерстві обгрунтуєте будівництво установки і цеху по виробництву хлору, а в «Техмашімпорті» домовитесь про закордонну фірму.

— Гаразд!— Носач підвівся.— Я можу йти?

— Лаштуйтеся в дорогу.

Котенко знав, чому він посилає у Москву Носача. У всесоюзному об'єднанні «Техмашімпорт», яке займалося переважно закупівлею обладнання і апаратури для хімічної промисловості, Носач став своєю людиною. Ще коли на комбінаті споруджувався комплекс аеросил, Носач, виконуючи обов'язки уповноваженого

від об'єднання, чітко вирішував усі проблеми, які виникали у стосунках з іноземними спеціалістами й фірмами, і здобув авторитет у керівників «Техмашімпорту». «Тому йому легше буде,— міркував Котенко,— обстоювати установку на 250 тисяч тонн. А про цех хлору я й сам доведу заступнику міністра, якщо Носач дістане згоду».

2.

Після розмови з Іваном Крученюком Роман Ципцюра все частіше задумувався над тим, як він живе. Можливо, якби продовжувала докоряти Віра, він би реагував по-старому: в ньому ще міцно жила батькова психологія, що вдома чоловік старший і все мусить бути так, як він хоче. А то казав його товариш, такий же робітник, як і він, але як гарно говорив. Роман таки здорово позаздрив йому і все частіше ловив себе на тому, що в розмові з товаришами не вміє так образно щось пояснити, на самому цікавому йому раптом бракувало потрібних слів.

І в роботі він почав відчувати, як іноді не вистачає знань з теорії зварювання. Інтуїтивно він розумів, як треба, а пояснити, чому саме так, а не інакше, не вмів, та й не знав. Особливо після того, коли він перейняв у західнонімецького спеціаліста досвід зварювання пластикових труб. Механік Антон Шумейко запропонував йому навчити здібного газозварника, а Роман навіть пояснити толком не міг, як відбувається процес, при якій температурі, чому не варять трубу до труби, а обов'язково мусить бути прокладка.

Відтоді зачастив Роман Ципцюра в кабінет винахідника і раціоналізатора. Була при кабінеті хороша довідкова література, та й чергувала там кмітлива дівчина, яка одразу зрозуміла, що Романові треба. Він подовгу засиджувався вечорами в кабінеті, а вдома вдавав, що затримувався на роботі. Та й Віра нерідко, приходячи зі школи пізно увечері, заставала Романа з книжкою і зошитом. Вона робила вигляд, що не помічала цих перемін в чоловікові, але в душі раділа і була вдячна Іванові Крученюку, здогадуючись, що то він уплинув на Романа.

Не знала лише Віра і навіть не здогадувалась, як переживає Роман за свій вчинок із західнонімецьким інженером. Спочатку він хотів було прийти у райвідділ КДБ, в усьому покаятись і повернути ті гроші, що взяв у Дітріха. Але потім пригадав, як говорив йому Крученюк, що це начальник райвідділу КДБ повідомив про його вчинок у партком. «Значить, там не схотіли зі мною розмовляти,—вирішив він,— бо інакше закликали б самі й розпитали про все».

Можна було б розповісти про все Вірі, почути її пораду, але чоловіча гордість, яку з малих років викохав у собі Роман, брала гору, і він, прокидаючись нерідко серед ночі, тяжко зітхав, перевертався з боку на бік, не наважуючись відкритися дружині в тому, що так пекло душу. А Віра, слухаючи ті зітхання, лежала мовчки, вдаючи, ніби спить, бо знала, що на її запитання він не відповість, не викаже своєї біди, чекала, доки Роман відкриється сам.

У ті хвилини чоловічого зітхання закрадалася в душу й жіноча підозра, спочатку така

несмілива й квола, що Віра одразу ж гнала її геть, але наступної ночі підозра знову прокрадалася в мозок. «Чи не завів Роман собі коханки і тим карається?» Віра намагалася не думати про це, але не могла нічого з собою вдіяти, лише шукала виправдання. «То чому ж він ніколи не приголубить мене? Ніби стала вдовою при живому чоловікові. Навіть спати лягав окремо на дивані...» Вона занурювалась у подушку, щоб чоловік не чув її плачу, давала волю сльозам...

А Роман почав слідкувати за Дітріхом. Спочатку він малював собі в уяві, як упіймає його на шпигунських справах. Але Дітріх нікуди з виробництва сам не ходив, а до міста вони їздили всі разом. Аж раптом на другий день Жовтневих свят, повертаючись від батька, Роман побачив Дітріха. Він упізнав німця по картатому піджаку, в якому Дітріх завжди ходив у вихідні. Боязко озираючись, той прямував до кількох старих селянських хат, з яких люди вже давно вибрались, а розвалюхи мали ось-ось зносити бульдозером.

Ципцюра зупинив мотоцикла і почав спостерігати, що ж робитиме Дітріх. А той дістав фотоапарат і кілька разів клацнув, спрямувавши об'єктив на скособочені, з повибиваними вікнами хатки. «Ах, ти ж, гад,—подумав Роман.— Он що тебе цікавить!.. Ну постривай!» З обуренням він шарпнув мотоцикла і повернув до міста. Черговий у райвідділі міліції лише перепитав Романа:

— У картатому піджаку?

— Так. А що, ви знаєте його?

— На базарі сьогодні фотографував циганку, яка жебрала. Ми його попередили.

— А він знову за своє. То поїхали! — не терпілося Романові.— А то втече.

Він посадив міліціонера на заднє сидіння й помчав туди, де бачив західнонімецького інженера.

...Минав час. Роман все частіше ловив себе на думці, що йому кортить знову поговорити з Іваном Кручeнюком. Він заздрив цьому кремезному, життєрадісному гірникові, який знав, що він хоче від життя, і вмів віддавати йому все, на що був здатний. Роман довідався, що Кручeнюк перейшов на нову шахту, і все частіше їздив повз неї додому, сподіваючись на зустріч.

Нарешті вони побачились. Та розмови, на яку чекав Роман, не вийшло. Кручeнюк втомився після нелегкої зміни і, напевне, квапився додому. Але зустрічі зрадів.

— Ну, як ти живеш?— запитав Романа.

— Та ось...— почав той, не знаходячи, що ж йому відповісти,— на фабриці отрутохімікатів. Монтуємо обладнання...

— А до того де був? — дещо байдуже поцікавився Кручeнюк, аби підтримати розмову.

— Після того, як пустили аеросил, зварював трубопроводи на хімфабриці, потім — на магнієвому заводі.

— А вдома ж як? Як Віра Миколаївна?

Роман відчув, з якою повагою вимовив Іван ім'я його дружини, і йому розхотілося розмовляти з тим, кого хотів побачити, з ким хотів відвести душу. Що він йому скаже? Що вони так і не живуть як подружжя, що він інколи чує, як Віра плаче вночі?

Крученюк зрозумів, що зачепив найболючіше місце, підвівся:

— Нема про що нам говорити, чоловіче! Я бачу, ти так нічого й не збагнув з нашої розмови. Така золота людина живе поруч з тобою, а ти, сліпий дурень, не помічаєш. З нею поговори! Вона тобі найближчий, найрідніший порадник! Бувай здоровий!—І, не подавши Романові руки, попрямував до автобусної зупинки.

А Роман тільки тепер похопився, що саме про те, як налагодити стосунки з дружиною, він і хотів поговорити з Крученюком, хотів розповісти йому, що тепер він все рідше й рідше возить батька на базар, бо той постарів і нездужає годинами там вистоювати, а мати постійно хворіє, так що батькові доводиться порати й корову.

Закінчив школу й поступив у військове училище Андрійко. Живе в Ленінграді. Іноді він згадує, як працював на грядках у дідуся й бабусі і що та робота допомогла йому загартувати організм, бо спортом він майже не займався, а тепер захопився ним серйозно й, мабуть, надовго. Писав, що сумує за містом, за товаришами, хоч там теж друзі хороші. Цікавився справами сестри.

А Оленка за два останніх роки виросла. Ходила вже до восьмого класу й не дуже полюбляла наряди: одягалася завжди скромно, але охайно, хоч Віра ні в чому їй не відмовляла. Вдома дочка ходила в спортивному костюмі, а в школі — у формі. І лише на концерти художньої самодіяльності, в якій Оленка брала активну участь — у неї виявився чудовий голос,— дівчинка просила пошити саме таке плаття, яке їй радив керівник.

Усе частіше дівчинка звертала увагу на взаємини батька з матір'ю. Вона часто бувала у своєї подруги — доньки інженера Шумейка — й не раз спостерігала, який він уважний, чуйний до своєї дружини. І пожартує з нею, і на кухні допоможе, зустріне, коли та затримається на роботі. В один з вечорів, коли у Віри не було в школі уроків, Оленка підсіла до неї і, зазираючи в очі, запитала:

— Мамочко! Тебе тато не любить?

— Звідки ти взяла?— стрепенулась Віра, не чекаючи від доньки такого запитання.

— А чому він завжди з тобою такий байдужий, ніби чужий? Он у Алли Шумейко тато і пожартує з мамою, і допоможе. Завжди такий веселий, цікавий...

— То, донечко, залежить від характеру людини,— намагалась якось пояснити те, що й сама не могла збагнути.— Наш тато замкнутий, втомлюється на роботі.— І нахилила голову, щоб донька не помітила її сліз.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1.

Носач повернувся з Москви лише через місяць. Зате привіз документацію на будівництво комплексів вінілхлориду й полівінлхлориду. Фірма «Уде», з якою керівники «Техмашімпорту» зв'язалися через свого представника в Західній Німеччині, погодилась на поставку обладнання для комплексу потужністю 250 тисяч тонн продукції. На проектування обладнання—попереднього і остаточного—до Захід-

ної Німеччини мала виїхати група спеціалістів, яку мав очолювати Носач, знову як уповноважений «Техмашімпорту». До групи включили спеціалістів з різних галузей. Строк перебування обумовлювався більш як двома місяцями.

— Багато спеціалістів з комбінату поїде?— поцікавився Котенко.

— Ні. Від нас я відстояв лише механіка Шумейка. Решту спеціалістів запропонували в міністерстві. Виробництво досить високомеханізоване.

— Що нового в столиці?— не втерпів Котенко. Він уже давно не був у Москві.

— Був і в театрах, і на футболі, і в цирк потрапив. У Малому театрі дивився «Цар Федір Іоаннович». Прекрасно Смоктуновський грає. Просто зачаровує...

На апараті запищав зумер. Котенко взяв трубку. Секретарка повідомила, що його викликають з обкому партії. Носач підвівся й вийшов.

2.

Група радянських спеціалістів розмістилася в готелі невеличкого містечка поблизу Франкфурта-на-Майні. Дорога до місця роботи забирала всього півгодини. Напруження було велике: Носач поставив завдання якомога в коротший строк ознайомитися з документацією і процесом виробництва, щоб не затримуватися в чужині.

У вихідний відбулося свято плавальних басейнів (виявляється, є тут і таке свято). Фірма, гостями якої були радянські спеціалісти, зафрахтувала там один столик. Пішли четве-

ро: Носач з Шумейком і ще двоє спеціалістів з Москви. Інші не схотіли. Грала музика, виступали естрадні співаки й співачки. Подавали сухе вино, якісь бутерброди і, звичайно, традиційну каву. Потім за кожним столиком співали пісень. Не залишилися в боргу й наші спеціалісти. Вони виконали всесвітньовідому «Катюшу».

Пізніше, коли Шумейко вийшов покурити, до нього підійшов молодий, ошатно одягнутий німець і, попросивши вогню, запитав:

— Ти звідки? З Росії?

В його запитанні і в інтонації Шумейко вловив зневагу і тому відповів різко й роздратовано:

— Ні. Я українець. З Радянського Союзу!

— А хіба це не одне й те ж?— здивувався молодик і чвиркнув крізь зуби.

— Не одне!— уже спокійніше почав пояснювати Шумейко.— Наша країна називається Союз Радянських Соціалістичних Республік. Зрозумів. Союз п'ятнадцяти рівноправних республік. Росія — одна з них. Кожна республіка має свій герб і прапор, кожний народ розмовляє своєю рідною мовою. А у нас на Закарпатті є школи, в яких діти вчаться румунською чи угорською мовою, якщо в цих селах живуть переважно румуни або угорці.

— Вигадуєш!— знову зневажливо кинув молодик. — Вигадуєш для пропаганди!

— А ти поїдь і подивись!—не витримав Шумейко.— Хома невіруючий.

— Я не люблю росіян, тому не хочу їхати до Росії,— відповів той.— Ненавиджу їх!

— А що ти знаєш про росіян? Що вони тобі поганого зробили?! — скипів Шумейко. —

Хіба що знищили Гітлера й фашизм! Так ти за цим шкодуєш?!

Занепокоєний тим, що Шумейко довго не повертається, до туалету зайшов Носач. Він побачив Шумейка саме в той час, коли той взяв молодика за плечі, повернув до себе спиною й піддав коліном...

— Геть звідси, фашистський виродку!— гукнув він українською мовою.

— Облиш, Антоне!— підійшов до Шумейка Носач.— Тебе ж попереджали, щоб не встрявав у політичні розмови. А ти ще й рукам волю даєш. Ось він поскаржиться, і тобі буде неприємність за хуліганство.

— Нікуди він не піде,— уже спокійно відповів Шумейко.— Гидота тут різна пристає. Я його не чіпав. Він сам підійшов.

Після цього випадку Носач ще раз зібрав усю групу спеціалістів і попередив, щоб ніхто не вступав у політичні дискусії, бо можуть звинуватити у пропаганді й запропонувати виїхати з країни. Можна чекати будь-якої провокації, оскільки в Західній Німеччині отаборилося чимало антирадянських елементів.

Але одного разу Шумейко знову не витримав. Тут уже, як він пояснював, не мав права не дати відсіч наклепникам. А трапилось ось що. В неділю Шумейко поїхав до Франкфурта-на-Майні у музей художніх ремесел. На центральній площі міста він побачив велику юрму молоді. Виявилось, прогресивні студенти влаштували демонстрацію на знак протесту проти звірств англійських колонізаторів у Белфасті. Демонстранти несли плакати, транспаранти, роздавали брошури. Тут же на вулиці відбувались летючі дискусії.

Раптом Шумейко побачив, як на одного студента-демонстранта наступає двоє дебелих парубійків у шортах, вигукуючи один поперед одного:

— Проти чого ви демонструєте? Ви хочете, щоб і у нас було так, як в Росії?

— А що в Росії?— відбивався студент.— Там, в усякому разі, немає заборони на професії, як у нас, там кожний студент одержує державну стипендію!

— Дурень ти! — наступав на нього високий, у шортах.— Росіяни задавили свободу в Чехословаччині! Танками давили дітей!

Почувши ці слова, Шумейко не витримав і підійшов до високого в шортах.

— Що ти вигадуєш дурниці?! Ти бачив?— Він говорив чистою німецькою мовою, навіть з баварським акцентом, так що той, у шортах, не одразу збагнув, що перед ним не німець.

А Шумейко розповів, як один з радянських танків різко загальмував на гірській дорозі, коли провокатори штовхнули групу дітей під радянські танки, звернув ліворуч і впав у провалля. Танкісти вважали краще загинути, ніж задавити бодай одну дитину. А другий танк встиг загальмувати.

— А ти звідки все це знаєш?— гнівно засичав на нього високий, у шортах.

— Я був у другому танку водієм!— вигадав Шумейко, щоб посилити враження. Він побачив, як широко розкритими очима дивився на нього студент-демонстрант.

— Так ти росіянин?— здивовано вигукнув високий, у шортах.

— Я з Радянської України, з Карпат. І не ми душили свободу в Чехословаччині, а західні

й американські імперіалісти намагалися встановити там «свободу» на зразок вашої, а наші війська тільки взяли під захист чеських людей, які не хотіли вашої свободи.

Шумейко побачив, як навколо них з'юрмилося чимало юнаків і дівчат, в тому числі й з колони демонстрантів. Вони захоплено слухали його, і на їх обличчях розквітали посмішки симпатії до Шумейка.

Він бачив, що його слова запали їм в душу, бо ще ніхто так прямо і відверто не говорив оцим молодикам правду про події в Чехословаччині.

Студент-демонстрант, який відбився од тих двох, що у шортах, радісно посміхнувся, потис Шумейку руку й прошепотів:

— Спасибі, товаришу!

Про цей випадок Шумейко розповів Носачу, коли вони повернулися додому. Кілька днів він з тривогою чекав, що його викличуть в наше представництво й відправлять достроково додому, бо бачив, як кілька фотокамер клацнули затворами перед його обличчям. Отже, то були друзі і фотографували вони його на добру згадку, бо нікуди його так ніхто й не викликав.

3.

Якось напередодні вихідного Носач підкликав Шумейка й запропонував:

— Поїдемо завтра провідати Карла Мертінга й Фріца Вітмана. Пам'ятаєш, у нас на аеросилі працювали?

— Пам'ятаю! А як ми їх знайдемо? Хіба вони тут живуть?

— Тут. Я адреси маю. Зателефонував на фірму, сказали, що вони вже не працюють, але де живуть — назвали.

Повставали вони раненько і, не снідаючи — випили лише по чашечці кави,— вийшли з готелю. Продовольчі магазини тут відкриваються рано, і Шумейко з Носачем, як у нас водиться, накупили делікатесів, узяли по пляшці вина.

Карл Мертінг жив у новому особняку, що з'явився під час повоєнної відбудови міста, в одному з красивих, що буяли зеленню, кварталів. Носача він упізнав одразу і, не приховуючи подиву, з радістю запросив до кімнати.

Шумейко зазначив про себе, що Мертінг за ці п'ять років значно подався: обличчя вкрилося зморшками, сивина густо побілила голову, та й ходив він якось кволо, а не так, як тоді — бадьоро й стрункo.

Носач віддав дружині Мертінга, яка вийшла їх привітати, важкеньку целофанову торбину, сказав кілька компліментів, викликавши у неї задоволену посмішку. Він знав, що у німців не прийнято о цій порі ходити в гості, і тому не дивувався розгубленості Мертінга та його дружини. Адже вони щойно повставали. Але іншого часу у них не було, кожний вечір був зайнятий роботою, рідко коли вони уривали час, щоб відвідати театр.

— Ми ще раз вибачаємось, що завітали до вас о такій порі,— почав Носач,— але ми пам'ятаємо ваше запрошення, коли ви від'їздили з нашого комбінату.

— О, то був найпрекрасніший час у моєму житті!— захоплено вигукнув Мертінг.

Він з неприхованим сумом розповів, що після повернення з Радянського Союзу йому випало монтувати таке ж виробництво в Сполучених Штатах Америки. І треба ж було, щоб так трапилось: чотирирічне перебування в тій країні йому здалося засланням, бо він увесь час перебував під враженням радянської дійсності, а там все різко контрастувало з нею.

Шумейко, слухаючи Мертінга, тим часом розглядав велику кімнату, яка, очевидно, правила господарям за залу, де приймали гостей. На глухій стіні, напроти вікна, він побачив гуцульський килим, подарований дирекцією комбінату після пуску виробництва аеросилу, на ньому — гуцульський топірець. Між двома великими вікнами, що виходили в сад, стояв столик, на якому лежали під склом грамоти й подяки за достроковий пуск комплексу в нашій країні.

— Тут все нагадує про перебування у вас,— помітивши погляд Шумейка, сказав Мертінг і зробив коло рукою.

— А як цех чотирихлористого кремнію не змогли запустити, теж пам'ятаєте?— посміхнувся Носач.

— Таке не забувається!— з сумом підтвердив Мертінг.— Це, здається, ви тоді запропонували кварцеві трубки? — повернув він погляд на Шумейка.

— Та дрібниця,— знітився Шумейко увагою до нього.— Таке не варто згадувати...

— Е-е, ні, молодий чоловіче. Ось доживете ви до моїх років і тоді відчуєте, як кожний подібний випадок на все життя врізається в пам'ять. Особливо коли він трапився серед хороших людей.

До кімнати зайшла дружина Мертінга, несучи великий піднос з тарілками і всім тим, що купили Носач та Шумейко в магазині. Вона вже встигла переодягнутися.

— Вибачте, будь ласка,— ніяковіючи, промовила вона,— але ми не звикли у неділю так рано снідати. Відколи Карл не працює...— і, перехопивши суворий погляд чоловіка, замовкла.

— Так. Повернувшись із Сполучених Штатів, я подав на розрахунок,— підтвердив Мертінг, відповідаючи на запитальний погляд Носача.— З одного боку, похитнулось здоров'я, а з іншого—мене вразила розгнуздана антирадянська пропаганда в Сполучених Штатах. А наш уряд підтримує з цією країною дружні стосунки. Як можна? Після всього того, що я побачив у вас. Я не вірю тепер їх жодному слову...— Він змовк і потер скроні своїми довгими пальцями, ніби намагаючись в такий спосіб вигнати звідти важкі думки.

— То давайте снідати,— запропонував Носач, щоб трохи розрядити неприємні спогади. Налив у фужери вина й запропонував:— За все найкраще в житті, за мир і співробітництво!..

Через годину Носач і Шумейко зібралися йти. Мертінг для годиться просив посидіти ще, відверто зізнавшись, що у нього не часто бувають такі дні, бо вони майже не мають друзів. Але Носач сказав, що вони вже й так затримались, хоч насправді їм не було куди поспішати...

Старий Вітман сам відчинив їм двері і остовпів від несподіванки. Обох гостей він добре пам'ятав, але щоб оце вони завітали до нього,

Вітман і думки не припускав. Ще якусь хвилинку він розгублено ковтав повітря широко відкритим ротом, аж поки нарешті видихнув дивне запитання:

— Ви до мене?

— А до кого ж? — розсміявся Носач. Вигляд у Вітмана був такий, що важко було утриматися від посмішки.— Якщо ви пан Вітман, то ми саме до вас.

—Ой, що ж це я?— вигукнув Вітман.— Звичайно ж, до мене! Тільки до мене, дорогі гості! Прошу, заходьте!— і він відступив два кроки назад, пропускаючи Носача й Шумейка.

З дверей кухні дивилась худорлява жіночка, витираючи фартухом руки. Шумейко підійшов до неї, привітався і простягнув два пакунки. Слідом за Носачем і господарем він зайшов до кімнати.

На журнальному столику, біля якого стояло глибоке м'яке крісло, Носач побачив кілька радянських журналів. Один з них був розкритий, а поверх нього лежали окуляри.

— Оце всі роки, як повернувся від вас, передплачую і читаю радянський вісник,— пояснив Вітман, перехопивши погляд Носача.— Хоч мене й звинувачують, що я продався червоним, але я не беру те до уваги.

Вітман підставив до столика ще два стільці і запросив гостей сідати, а сам умостився в своє, напевне, улюблене крісло. Його продовгувате, пооране глибокими зморшками обличчя випромінювало радість.

— У нас чимало людей, які симпатизують Радянській країні,— вів далі Вітман,— але дуже багато, які нічого не знають про неї. Є сили, яким вигідна антирадянська пропаганда,

а тут ще з-за океану підігрівають таких. Я, де тільки можу, розповідаю правду про вашу країну. Шкода, що я вже старий,— гірко посміхнувся Вітман і заплакав. Сльози текли по його щоках, ховаючись у глибоких зморшках, а він навіть не помічав цього.

— Ви ще не дуже старий! — похвалив його Шумейко.— Ще гарно виглядаєте.

— Е-е, чоловіче, мені вже пішов сімдесят перший. П'ять років тому мене викликали в управління фірми і вручили розрахунок. Сказали, що я більше їм не потрібен. А у вас як проводжають на пенсію! Ото по-людському!— Він знову хлюпнув носом, дістав з кишені хусточку і притулив до очей...

Носач і Шумейко пішли від Вітмана з неприємною гіркотою в душі. Їх вразили сльози старої людини, яка все своє життя віддала роботі на одному підприємстві, а з нею власники фірми отак не по-людському обійшлись.

— І навіщо ми пішли до них?— сумовито запитав Шумейко.— У мене таке відчуття, ніби я втратив хорошого друга.

— Західна Німеччина, Антоне, переживає трагедію. Бачиш, он на смітниках бродять не просто покидьки суспільства — такі є в усі часи,— а цілком респектабельні люди. Ще зовсім недавно вони були забезпечені всім, а тепер не мають де заробити на шматок хліба. Ось чому таких, як Вітман, викидають геть, бо молоді працюватимуть з більшою віддачею й за меншу платню.

— Таке мені розповідали інженери в конторі, де я знайомлюся з документацією. Кожен з них боїться втратити місце й так запопадливо ставиться до наших, щоб, борони боже,

хтось не сказав про них поганого слова. Аж неприємно інколи стає.

— А як просувається у вас справа?— поцікавився Носач.

— Думаю, що досить успішно. Додому поїдемо достроково.

До готелю, в якому жила група радянських спеціалістів, вони добралися лише під вечір.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Повернувшись додому, Франц Дітріх уже й забув про доручення, яке попросив його виконати незнайомець, що так несподівано вдерся до нього в квартиру перед самим від'їздом до Радянського Союзу. Найбільше він шкодував за тим, що не вдалося привезти видавництву фотографії, які компрометували б радянський лад. «Ось де я втратив солідний куш,— думав Дітріх, почухуючи за вухом.— І потягла ж мене нечиста сила злигатися з тим Ципцюрою».

Ще кілька днів згадував солідну суму, яку йому обіцяли, забувши, що ладен був цілувати землю, аби не відправили достроково з Радянського Союзу, коли затримали під час фотографування. Та клопоти на роботі, які поставали щодня, відсунули, а потім і зовсім заступили собою ті спогади. І Дітріх почав забувати все, що було пов'язане з поїздкою в країну більшовиків. Як раптом сталася подія, що примусила пригадати стосунки й зустрічі з Ципцюрою.

Якось після роботи, коли Дітріх, повечерявши, дивився телевізор, до кімнати увійшла

дружина й схвильовано повідомила, що його хочуть бачити якихось двоє незнайомих. Дітріх вийшов і в одному упізнав того нахабу, котрий умовив передати листа й пакунок, а другий назвався Гансом Ценцімером.

— Їду на той комбінат, де вам довелося працювати,— додав він і запропонував:— Давайте присядемо. Розмова, можливо, затягнеться...

Дітріх розгублено водив очима то на одного, то на другого. Саме сьогодні йому не хотілось ні з ким навіть бачитись, не те що розмовляти. Неприємності на роботі вивели з рівноваги. А тут ще цих двоє... Але куди подінешся? Він, запросивши гостей сідати, не приховуючи роздратування, важко опустився в крісло.

Почав той, що називав себе українцем. Він подякував за виконане доручення, сказав, що вони одержали розписку, а обіцяну суму вручили його дружині.

— Дякую! Знаю!— сердито кинув Дітріх.

— Не дратуйтесь, пане Дітріх, не дратуйтесь!— попередив він не так улесливо, як тоді, коли приходив уперше.— Ми тепер в одній упряжці. І нам годилося б розмовляти чемно. Перш за все, нам з паном Ценцімером хотілося б знати, як і через кого ви знайшли того чоловіка, котрому передали листа і пакунок. Не їздили ж ви особисто до нього в село?

— Ні! Але яке це має значення?— уже спокійніше втягувався в розмову Дітріх.

— Має! І дуже велике. Перш за все, ми хочемо знати, чи може скористатися послугами цієї людини пан Ценцімер, який теж погодився виконати наше доручення.

— А хіба той... як його,— приклав пальці до скроні Дітріх,— Гузоватий, здається,— зрадів він, пригадавши,— хіба Гузоватий не відповів на вашого листа?

— На листа відповів,— примруживши очі, суворо поглянув він на Дітріха й замовк, очевидно зважуючи, чи треба тому все знати.— Але людина, яка пізніше заходила до нього за пакунком для нас, не повернулася й досі...

Дітріх зрозумів, що він устряв у досить серйозну, можливо, пов'язану зі шпигунством гру, з якої тепер не так легко вибратись, і вирішив розповісти, як він скористався послугами електрозварника Ципцюри. Про доручення з фотографіями промовчав, нічого не сказав і про те, як його затримав радянський міліціонер.

«А приїхав він на мотоциклі разом з Ципцюрою,— тільки тепер аналізував Дітріх.— Та то, напевне, випадковість. Просто міліціонер скористався його послугами, як і я. Не може ж бути, щоб електрозварник заявив на мене: адже ж я так щедро заплатив йому за дрібну послугу».

— Можна покластись на того електрозварника?— перебив плин його думок Ценцімер.— І де його легше знайти?

— Думаю, що можна,— покривив душею Дітріх, бо й сам не був переконаний в тому.— Якщо добре заплатити. А знайти його легко. Кожний монтажник скаже, де він працює або живе. Це відома на комбінаті людина.

До кімнати увійшла дружина Дітріха. Вона тримала невеличкий піднос, на якому стояли три чашечки. По кімнаті поплив приємний запах кави.

— Прошу пригощатися,— ніяковіючи, посміхнулась вона.— Я попередньо не запитала, але думаю, що за розмовою не завадить.

«Можна б обійтись без посередництва Ципцюри,— подумав Дітріх, п'ючи каву. Він пригадав, що Гузоватого легко знайти, діставшись до кар'єру. Але в ньому знову прокинувся скнара, й він вирішив не говорити про це.— Нехай сам пометикує,— зі злою втіхою поглянув на Ценцімера.— Йому, напевне, добряче заплатили, коли з такою охотою береться за доручення. Не здогадується, що його там чекає...»

Наступного дня вранці Ценцімер зібрався на побачення ще з однією людиною, яка, як сказав представник організації українських націоналістів, порадивши скористатися його дорученням, може ощасливити його. На метро доїхав до центрального вокзалу, а далі пішов пішки. Проминув цілий квартал території Міжнародного ярмарку, ще раз помилувався красивими спорудами університету, який носить ім'я Йоганна Гете, і, вдаючи, що прогулюється, побрів алеями ботанічного саду. В ранкові години робочого дня сюди рідко хто заходив.

На затишній алеї біля обплетеної плющем альтанки Ценцімер побачив чоловіка в сірому костюмі з газетою в лівій руці. Саме в лівій, як було умовлено. Він дістав з кишені газету й теж взяв у ліву руку. Підійшов, привітався.

— Якщо ви чекаєте Ганса Ценцімера — то це я.

— Дуже приємно.— На його красивому продовгуватому обличчі зродилась вимушена усмішка.— Називайте мене Семпсер. Джон Семпсер,— і подав руку.

Вони сіли на лавку біля альтанки.

— То чим я можу бути корисним?— нетерпеливилось Ценцімеру. Він одразу давав зрозуміти, що не збирається підходити до справи здалеку.

— Якщо ви погодитесь виконати наше доручення,— Семпсер запитливо поглянув на співрозмовника і, помовчавши, ніби чекаючи на відповідь, додав:— Ви станете багатієм.

— Дивлячись в чому полягатиме завдання,— обережно відповів той.

— Доручення, гер Ценцімер, — підправив Семпсер.— Завдання ми даємо нашим працівникам. А вас ми можемо просити виконати доручення.

— Для мене все одно — завдання чи доручення, якщо вже погодився. Так у чому воно полягатиме?

— Перш за все, одна з наших фірм дуже зацікавлена в технології грануляції металевого магнію. Її винайшли саме на комбінаті, де ви будете працювати. Купувати ліцензію, ви ж самі розумієте, треба за золото. Та й фірмі, яка тим цікавиться, можуть її просто не продати: вона випускає далеко не мирну продукцію.

— А фірма не західнонімецька? Я так зрозумів?

— Правильно зрозуміли. Фірма англійська.

— Що ще вас буде цікавити?

— Хіба вам цього не досить?

— Якщо це не вдасться, то, можливо, щось інше довідаюсь.

— Можна й ще. Одна організація, не будемо її називати, цікавиться потужностями по виробництву хлору.

— В масштабах комбінату?

Семпсер здивовано поглянув на співрозмовника.

— Звичайно. А якщо вдасться роздобути відомості в масштабах галузі, ви зробите подвиг.

Ценцімер задоволено посміхнувся. В душі він плекав надію, що інженер з того комбінату, який нещодавно проходив тут стажування й видався йому добряком, хоч і дещо різкуватим, допоможе в цих, як він думав, не таких уже й складних проблемах. Але Семпсеру він цього не сказав.

За день до від'їзду до Радянського Союзу Ценцімера знову відвідав представник організації українських націоналістів. Зустрілись як давні знайомі.

— Отже, ми з вами про все домовились,— сказав він Ценцімеру.— Будьте обережним. Можливо, за Павлом Гузоватим стежать чекісти. Він погодився виконати наше доручення і одержав за це п'ять тисяч карбованців. Треба забрати у нього текст листа, на якому він мав зібрати підписи, і відправити поштою в Організацію Об'єднаних Націй. Відправити звідти. Розумієте?

— Чому ж не зрозуміти? А якщо у нього немає того листа? Може ж таке трапитись?

— Ми передбачили й такий варіант.

Він дістав невеликий конвертик.

Ось тут текст того самого листа. Але його треба там переписати чи передрукувати на їхньому папері і на їхній машинці, щоб забезпечити достовірність, і знову ж таки зібрати підписи.

— Гаразд!— Ценцімер узяв конвертик і поклав до кишені.

— Е-е, ні!— зупинив його гість.— Найкраще покласти у валізу, десь межи білизну. Так буде спокійніше і вам, і нам. І не забудьте повідомляти, як просуватимуться справи.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1.

З тривожним почуттям повернувся додому Роман Ципцюра. Після того, як демобілізувався з армії, він нікуди не виїздив так надовго. А тут раптом викликали до заступника директора комбінату і запропонували виїхати місяців на два-три до будівельників, повчити молодих електрозварників швидкісним методам.

— А ще, товаришу Ципцюра,— говорив йому наостанок Носач,— пам'ятайте про якість зварювання: всередині труби, на місці з'єднання, не повинно бути ніяких виступів. Найменших!

Ципцюра зважив: «Якщо на кожній з чотирьох баз він побуде по два тижні, то повернеться через два місяці. Отже, по два тижні. Якщо хлопці кмітливі — за два тижні можна багато збагнути». Але на першій базі він зустрівся з непередбаченим. Варили в супрязі по дві-три труби, а коли протягували калібр, він не проходив. Значить, всередині не всі шви виходили гладенькими, як би зварювальник не старався.

У Ципцюри знову загорівся вогник винахідника. Він попросив виготовити з тугоплавкого металу товсте, шириною в дві долоні, кільце розміром по внутрішньому діаметру труби,

покрив його асбестом, розрізав на два півкільця, прикріпивши до кожного по дванадцятиметровому тоненькому тросику — на всю довжину труби. Роз'ємне кільце кріплять в одній трубі, насувають другу і — зварюють звичайною ручною зваркою. Тепер шов усередині виходив гладенький, без виступів.

Але, їдучи на другу базу, Ципцюра подумав про незручність для зварювальників — коли один працює, двом підсобникам доводиться повертати трубу. Чому б не застосувати стелажі, на яких труба обертається за допомогою механізмів? Про це він запитав у виконроба на другій базі.

— На стелажах, де труба обертається,— пояснив виконроб,— її зварює автомат. Але тоді всередині виходить рубець. Так варять труби на звичайних газових магістралях. А тут вимоги особливі.

Ципцюра попросив привезти зварювальний автомат. Виявилось, що він є навіть у будівельників: ця бригада недавно варила трубопровід на півдні України. Коли виготовили і застосували кільце, запропоноване Ципцюрою, швидкість зварювання потроїлась.

На четвертій базі, що розмістилася на Закарпатті, Ципцюру взяв до себе на квартиру літній електрозварювальник. Вони приходили з роботи разом, і Роман із заздрістю спостерігав, як він лагідно ставився до дружини, як вона відповідала йому взаємністю.

Ципцюра відчув, що скучає за Вірою. Вдома, коли вона щодня була поряд, у повсякденних турботах він не помічав її лагідної, чуйної вдачі, за що її безмежно любили діти, і не лише свої. А тепер, у розлуці, на відстані більше

двох місяців, ловив себе на тому, що все частіше й частіше думає про неї, особливо увечері, коли прийде з роботи й побачить сімейний затишок чужих людей.

«Дурень я, дурень,— картав себе Роман, довго лежачи з розплющеними очима.— Мене засліпила пристрасть до речей. Ось живуть же люди. Радяться між собою, коли і що придбати, заощаджують, купують найнеобхідніше. А я?» І не знаходив відповіді. І все частіше згадував розмову з шахтарем Крученюком про міру життя.

«Так ось у чому щастя життя,— думав Роман іншої ночі.— Мати насолоду від роботи, яку ти виконуєш, а не перетворювати роботу в засіб наживи й збагачення, бачити щастя в подружньому житті, а не дивитись на дружину, лише як на матір твоїх дітей і домашню господарку. Скільки вона мені говорила, щоб я вчився, щоб не залишав раціоналізаторство. А я?» І знову не знаходив відповіді. І знову згадував докір Крученюка про втрату близькості з дружиною.

Ось чому Роман Ципцюра повертався додому з тривожним почуттям. Сам він багато передумав. А як зустріне його Віра? Чи думала вона в ці місяці про їхні взаємини? Чи вже звикла, змирилась...

Приїхав Роман пізно увечері, відчинив двері власним ключем і вкляк на порозі. Ставна, як дівчина, в барвистому платті, з красивою зачіскою, яка їй дуже личила, стояла Віра серед кімнати. Вона щойно повернулася зі школи. Встигла лише здійняти плаща, поставивши сумку прямо під вішаком. Роман ледве чутно видихнув:

— Яка ти красива...

Скинувши поквапом куртку, він кинувся до дружини, обійняв за плечі:

— Драстуй, моя рідна!

Віра обхопила його однією рукою за шию і припала до широких грудей щокою, відчуваючи, як часто-часто б'ється в них Романове серце. «Отак і моє зараз»,— подумала, забувши про все.

Потім вони нашвидку вечеряли. Віра розповідала, як вони з донькою жили без нього, що нового в місті, з хвилюванням сказала, що читала в комбінатівській багатотиражці про його вдосконалення і що навіть районна газета надрукувала про це розповідь якогось інженера, який твердив, що вдосконалення Романа Ципцюри межує з відкриттям.

...Вперше за все їх подружнє життя цієї ночі вони були найщасливішими людьми на світі.

2.

— О, пан Ценцімер пожалували,— з деяким єхидством привітав Шумейко західнонімецького спеціаліста, коли той вперше з'явився в цеху вінілхлориду. Вони спізналися ще в Західній Німеччині, коли Шумейко знайомився з виробництвом вінілхлориду.— І тут нам доведеться працювати поруч.

Шумейко знав, що Ганса Ценцімера не люблять робітники, бо він хоче бути, як висловився один з них, більшим католиком, ніж сам папа римський. За те, що він брутально ображав підлеглих, принижував їх, прискіпувався до найменших дрібниць, робітники прозвали його

«жабою з каналізації». Тому й Шумейко ставився до Ценцімера з антипатією. До того ж Ценцімер ще в Західній Німеччині висловлював свою неприязнь до радянського ладу, не сподіваючись, очевидно, що йому доведеться побувати в цій країні.

Ще на західнонімецькому виробництві, знайомлячись з обладнанням, Шумейко подумав, що немає ніякої потреби ставити коштовну ізоляцію на трубопровід, який іде від апарата до холодильної установки. «Все одно ж рідина поступає на охолодження,— міркував Шумейко,— то ізоляцію поставили хіба що для того, аби хтось необізнаний не опікся. Все ж економія якась буде. Та й швидше здамо трубопровід».

Про це він і сказав Ценцімеру.

— Не маю права погодитись!— вперто стояв на своєму Ценцімер.— Так записано в кресленнях.

— Та не потрібна ж тут теплоізоляція!— доводив Шумейко.

— В такому разі пишіть розписку, що ви берете на себе відповідальність за наслідки!

— Які там наслідки?!— дивувався Шумейко й писав розписку.

Якось наприкінці зміни Ценцімер зупинив Шумейка і, улесливо посміхаючись, запитав, чи не допоміг би він зустрітися з електрозварником Ципцюрою.

— Ми з вами робимо одну справу, гер Шумейко,— примирливо продовжував Ценцімер,—то давайте працювати, та й не лише працювати,— зайшов він здалеку,— у співдружності. Я хотів би ознайомитися з вашим містом. Можливо, ви станете мені гідом?

— Можливо, — невизначено відповів Шумейко й поцікавився: — А навіщо вам Ципцюра?

— Дітріх передав для нього невеличкий презент. Вони, здається, разом працювали.

— Гаразд, я довідаюсь, як вам зустрітися. А щодо знайомства з містом, то запитайте у Тимчука. Він вирішує всі справи з іноземними спеціалістами,— Шумейко повернувся і пішов геть.

А Ценцімер, тамуючи лють, дивився йому у спину ненависним поглядом, відчуваючи, що сподівання вивідати через цю людину необхідні відомості про хлор чи про грануляцію магнію віднині можуть бути похованими.

«Спокійно, Ганс, спокійно,—повторював він сам собі.— Ще не все втрачено. Не зійшовся ж на ньому світ клином, так, здається, кажуть у цій країні».

Увечері Шумейко подзвонив Тимчуку додому, запитав, чи можна зайти. Жили вони в одному під'їзді.

— А чому ж, Антоне Васильовичу?— здивувався Тимчук.— Ти ж раніше заходив не питаючись.

— Розумієте, Луко Даниловичу,— схвильовано почав Шумейко з порога,— Ценцімер нав'язується зі своєю дружбою. Шукає зустрічі з Ципцюрою. Каже, ніби подарунок від Дітріха привіз. А я відчуваю, бреше. Щось затіває.

— Роман у відрядженні, на етиленопроводі. Але ось-ось має повернутись.

— То ви попередите, щоб був обережний.

— Це добре, що ти сказав. Він уже мав халепу з Дітріхом.

Ценцімер випередив усіх. Збагнувши, що від Шумейка нічого корисного для себе не доб'ється, запитав у когось із монтажників адресу Ципцюри, а в неділю вранці заявився до нього додому. Той щойно повернувся із Закарпаття й ще не встиг побувати на комбінаті.

— Я Ганс Ценцімер,— улесливо посміхаючись, назвав себе гість.— Приїхав на ваш комбінат із Франкфурта-на-Майні. А оце,— він простягнув невеликий пакунок,— попросив передати вам пан Дітріх на знак подяки за вашу послугу.

Гість трохи розмовляв російською, і це полегшувало їх спілкування. Але коли той назвав Дітріха—Роман насторожився. «Хіба Дітріх не збагнув, що то я тоді привіз міліціонера? Чи й цьому щось треба?» — подумав, але вигляду не подав. Запросив гостя до столу.—Вони з Вірою і донькою саме снідали,— налив чарку, від якої Ценцімер не відмовився.

А після сніданку, коли Роман запросив гостя до сусідньої кімнати, той без будь-яких сентиментів заявив:

— Прошу допомогти зустрітися з Павлом Гузоватим.

«І цей до Гузоватого,— подумав Ципцюра.— Виходить, з одного кубельця пташечка. Треба негайно повідомити в райвідділ держбезпеки». А гостя запитав:

— І коли ви хочете з ним зустрітися?

— Можливо, й сьогодні.

— Сьогодні не вийде. Павло нині не працює, везти вас у село не маю права: іноземці повинні мати відповідний дозвіл.

— Аж так?— здивувався Ценцімер.— Чому саме?

— Вам, напевне ж, говорили, що за межі комбінату іноземці можуть виїздити лише групою і в супроводі перекладача. А раптом якісь неприємності? Що тоді?

— Гаразд,— погодився Ценцімер.— Тоді коли конкретно?

— Завтра або через кілька днів. Я довідаюсь, на якій зміні він працює.

— Ну що ж, хай буде. А тим часом я хотів би передрукувати або переписати одного листа. Ви не допоможете мені? Ваша дружина не змогла б це зробити? Я заплачу,— завбачливо попередив гість.

— Моя дружина не вміє друкувати. Хіба перепише. Це терміново? Якщо не дуже, то вона в школі може передрукувати.

— Не терміново, але до того, як ми зустрінемось з Гузоватим. А ось у школі друкувати не годиться. Треба, щоб ніхто не знав про цей лист.

— То залишайте, вона увечері й перепише. Ципцюра уже збагнув, що це за людина і з якою метою вона шукає зустрічі з Гузоватим. Намагаючись нічим не насторожити гостя, він продовжував удавати з себе такого собі чоловіка, який за гроші ладен виконати будь-яке прохання. А собі подумав: «Кожен, хто творить зло, рано чи пізно має покутувати свій гріх. Чи відчує це пан Ценцімер?»

3.

...Монтаж обладнання в цехах комплексу вінілхлориду ішов повним ходом. Радянські робітники навіть підганяли західнонімецьких, які не дуже поспішали. Якось під кінець зміни

закінчили складати спеціальну колону висотою понад сто метрів. Фундамент був готовий, і колону можна було ставити. Але німецькі спеціалісти вирішили зробити це наступного дня.

— А чому ми будемо чекати до завтра?— здивувався бригадир, пам'ятаючи розмову з Носачем.— Ще дві години робочої зміни. Поставимо сьогодні.— І він дав команду.

Запрацювали лебідки, натяглися троси, колона здригнулась і почала повільно підніматись. Розрахунки були настільки точні, що кожний отвір основи колони співпав з болтами фундаменту.

Приходять вранці західнонімецькі спеціалісти, а колона стоїть. Вони лише ахнули від здивування, бо розраховували ставити її цілий день.

Наближалась зима, і Носач прагнув виконати в першу чергу монтажні роботи на відкритому повітрі, бо взимку в приміщення подаватимуть тепло й люди працюватимуть спокійно.

Замість Ценцімера, якого вислали з нашої країни, приїхав спеціаліст по монтажу автоматичного управління виробничим процесом Пауль Грубер, з яким Шумейко подружився у Франкфурті-на-Майні. Він знав, що його місія затягнеться аж до пуску виробництва, тому забрав з собою дружину й дітей,— сина й доньку, які ще не ходили до школи.

Першого ж вихідного Шумейко запросив їх до себе в гості. Перебуваючи в Західній Німеччині, він кілька разів гостив у Грубера й тепер вважав своїм обов'язком віддячити. У нього теж було двоє дітей — син і донька,— і це

якоюсь мірою ще більше зближувало їх. Шумейко знав, що Грубер з симпатією ставиться до Радянської країни, вивчає російську мову, пишається дружбою з ним.

Прийшли Грубери святково одягненими, принесли дітям коштовні подарунки: синові — залізницю, а доньці — плаття. Діти зібралися в сусідній кімнаті, а дружина Шумейка почала подавати на стіл. Їй допомагала Ельза — дружина Пауля. А чоловіки отаборилися біля журнального столика й поринули в спогади.

— Пам'ятаєш, Павлушо,— так Шумейко звертався до Грубера,— біля твого селища стоїть пам'ятник, який, як мені здається, уславлює нацизм. Я тоді тобі нічого не сказав, а тепер пригадав.

— Е ні, друже,— не погодився Грубер.— Якщо пригадуєш, то там зображено скорботу за безвинно загиблими, одуреними, яких можновладці гнали на війну, а не тих, хто хвалив Гітлера і свідомо йшов за ним. То наші прогресивні організації на зібрані кошти спорудили його.

— Гаразд. А ось у Баварії? Поблизу австрійського кордону. Монумент з барельєфом. Там крокують солдати рейху з багнетами...

— Справді,— погодився Грубер.— То реваншисти доклали рук. А хіба лише монументи? Вони почали випускати платівки з промовами Гітлера, фотографії Герінга з родиною, спогади генералів, видали книгу «Народ, фюрер, рейх». Якщо російською мовою читати, то ніби нічого. Але німецькою мовою, якщо читати з артиклем, то звучить, як «єдиний фюрер, єдиний народ, єдиний рейх». Це вже небезпечно.

— Зате у вас прекрасні автостради,— бажаючи зробити Груберу приємне, похвалив Шумейко.

— Почекай, Антоне, — перебив його Грубер.— І у вас будуть ще кращі, бо ви на вірному шляху. Розкутий народ для себе може зробити чудеса...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1.

Затяжну осінь будівельники трубопроводів вважають найгіршою порою року: в таку погоду неможливо ні рити траншей, бо вони зразу ж обвалюються, ні розвозити труби по трасі, бо машини з довгими причепами не те що вантаж, а самі себе витягти не можуть з багнюки. Осінь того року затрималася: після невеликого приморозку і в листопаді, і в грудні сіялись нудні, холодні дощі.

Життя на трасі етиленопроводу майже завмерло. Сподівання на зиму не виправдались: у січні випали такі сніги, що про якусь роботу годі було й думати. Лише в лютому на окремих ділянках Карпат та в Закарпатті почали розвозити труби. Подекуди пробували рити траншеї, але в мерзлому грунті це було не так просто — механізми перевитрачали пальне, виходили з ладу.

Керівники комбінату натискали на начальників управлінь, вимагали розгортати роботу, бо час минав, а етиленопровід мав бути закінчений до Жовтневих свят. Вони розуміли, що в такі стислі строки трубопровід довжиною

понад двісті кілометрів ще ніхто не прокладав. А тут же гірські умови! Та й траса пролягає по хребтах, а не долинами, як трубопроводи «Союз» і «Братерство».

Обком партії створив на будівництві етиленопроводу спеціальний штаб, керівником якого затвердили Носача, його заступником — Данилишина. Такий же штаб був створений на комплексі вінілхлориду. Будівельники відчули контроль замовника і все інтенсивніше розгортали роботи, незважаючи на бездоріжжя. А під кінець лютого сніги розтанули, на Закарпатті пішли дощі, й земля розгасла.

— За моїми розрахунками,— доповідав Данилишин Носачу,— при таких темпах будівельники не вкладуться в державні строки.

— Сам бачу,— стурбовано відповів Носач.— Давай, Ярославе Федотовичу, виїдемо на дільниці, детально ознайомимося на місцях, а потім будемо радитись, що робити. Ти бери обидві закарпатські, а я візьму наші.

Неприваблива картина розкрилася перед очима Данилишина, коли він на початку березня виїхав на трасу. Потужні машини-трубовози, глибоко вгрузаючи в розмерзлий грунт, везли лише по дві-три пліті, тоді як по сухій дорозі возили й по п'ять. Кілька бульдозерів горнули перед собою розмоклий, розмішаний колесами грунт, прокладаючи дорогу трубовозам. Біля машини, яка рила траншею, Данилишин знайшов начальника третьої дільниці.

— Біда,— похмуро відповів він на запитання Данилишина.— Труби з заводів надходять повільно, змушені були зварників перевести лише в одну зміну, залишивши найдосвідчені-

ших, а решту послали на трасу допоміжними робітниками. Ті, що мають права, сіли на бульдозери, готують дороги...

— А оці пліті, що розвозите на трасу, перевірили калібром?— поцікавився Данилишин.

— Не знаю,— похнюпився начальник дільниці.— Напевне ж, калібрували...

— Давайте перевіримо всі пліті!— рішуче зажадав Данилишин.— І надалі жодної, розумієте, жодної пліті, не перевіреної скребком, не варити в нитку. Бо, як загорнете трубу в траншею, тоді шукай голку в сіні...

Перевірили десять плітей. Крізь дві скребок не пройшов. Довелося переварювати шви. Данилишин помітив, що кільцем Ципцюри користуються зварники недбало, через те й трапляються подекуди огріхи.

— Поставте людину на контроль швів, — порадив Данилишин. — Це дешевше вам обійдеться. І з електрозварниками ще раз поговоріть, хай будуть уважнішими.

...На четвертій дільниці, що ближче до кордону, становище було дещо кращим.

— Молодці!— не втримався Данилишин.

— Сьогодні — молодці, а завтра зупинимось, якщо труб не підвезуть,— поскаржився бригадир.— Ви там пошуруйте.

— Гаразд, пошуруємо!— посміхнувся Данилишин.— На всіх дільницях не вистачає труб.

Повернувшись додому, Данилишин доповів Носачу про занепокоєння будівельників відносно труб.

— Я учора увечері, як тільки повернувся з траси,— заспокоїв його Носач,— дзвонив нашим уповноваженим на заводи. Ждановці відправили ешелон. Так що через кілька днів

труби будуть, дідько їм на ковіньку,— вставив Носач свою улюблену примовку й запитав: — Ви не перевіряли глибину траншей?

— Ні. Та на Закарпатті великих морозів не буває. А що?

— Я у двох місцях перевірив, то сантиметрів тридцять недобирають. Поїдете на трасу — перевіряйте.

2.

Обладнання для виробництва полівінілхлориду було закуплене в Німецькій Демократичній Республіці. Керувати його монтажем і пуско-налагоджувальними роботами приїхали спеціалісти з Берліна. Жили вони також із сім'ями в окремому будинку поруч з тим, в якому жили спеціалісти із ФРН. Щодня автобуси возили тих і тих на роботу й з роботи.

Представник дирекції по зв'язках з іноземцями Лука Данилович Тимчук спостерігав з цікавістю, як між спеціалістами обох німецьких країн розгорнулось негласне суперництво. Керівник групи спеціалістів з Німецької Демократичної Республіки Вільгельм Гартман, як тільки вони приїхали, прийшов до Тимчука і, розповівши про себе, сказав, що вони дали обіцянку в Центральному Комітеті своєї партії пустити цех достроково, а тут, коли довідались, що виробництво вінілхлориду монтують спеціалісти з ФРН, вирішили здати свій об'єкт раніше за них.

Щодня спілкуючись з представниками обох країн, Тимчук відзначав про себе, що у одних надто помітно керівну ієрархію: оце рядовий робітник, бо ним всі понукують, а він

перед усіма заграє: а оце майстер, бо він покрикує на робітників, але витягується струнко перед інженерами. А у спеціалістів з НДР чисто товариські взаємини. Один одного називають на ім'я, стосунки будуються на товариській основі. Але нема ні найменшого натяку, щоб хтось ослухався майстра чи інженера, не виконав його вказівок.

Працювали спеціалісти з НДР чітко і вправно. Взимку разом з дружинами й дітьми виїздили у вихідні в гори кататися на лижах, а як потепліло, вирушали в Карпати на два дні. Вибравши галявину на березі річки, напинали намети, надували човни, ловили рибу, готували їжу. Поверталися аж у неділю ввечері.

Разом з ними почали виїздити і наші монтажники, також із сім'ями. І неодмінно з ними виїздив Тимчук.

Якось улітку, повертаючись додому, зустріли на Львівській автостраді військову колону. Напевне, було якесь навчання, і вони їхали збуджені, веселі, співали пісень. Раптом посеред колони промайнуло кілька автомашин з військовослужбовцями з Німецької Демократичної Республіки. Тимчук помітив, як німецькі спеціалісти стали якимись урочистими, повставали, виструнчились і помахали воїнам руками.

А Гартман, коли колона проминула автобус, підійшов до Тимчука і, стримуючи хвилювання, сказав:

— Я ще раз побачив наше братерство по зброї, переконався, що ми друзі, що ми разом і нікому не дамо порушити цю дружбу!

3.

На початок квітня на трасі етиленопроводу зосередилось до десятка будівельних і спеціалізованих організацій. Два управління приїхали навіть із Сибіру. Носач днював і ночував на трасі: проводив разом з будівельниками оперативки, виступав в управліннях на зборах комуністів, влаштовував перевірки якості зварювання труб.

До середини травня траншея з трубами була зарита з обох боків Карпат — від комбінату і від кордону до гір. Залишалася найважча дільниця. І хоч дві третини трубопроводу було закінчено, всі розуміли, що ота третина забере більше часу, енергії і напруженості, ніж та, що вже вважалась закінченою. Але керівники будівельних організацій сподівались на те, що з настанням тепла в горах підсохнуть дороги, обміліють річки, легше буде застосувати канавокопачі й трубоукладачі.

Та не так сталось, як хотілось. Дощі не припинялися ні в травні, ні на початку червня. Дорогоцінний час минав, а в гори неможливо було доставити техніку, яка могла б працювати на трасі, що пролягала далеко від дороги через перевал.

На одному з засідань штабу Носач запропонував зосередити з обох боків гір наявні трактори, трайлери, тягачі, трубоукладачі й бульдозери, завезти побільше тросів і працювати за допомогою буксирів. Будівельникам ця ідея сподобалась, як єдино прийнятна в таких умовах.

Але, як нерідко буває, однакова думка приходить кільком людям водночас: доки штаб

засідав, найдосвідченіші механізатори уже буксирували по трасі, канавокопачі рили траншеї. Постачальники завезли додаткові партії плащів і гумових чобіт, видали їх електрозварникам, яким доводилось працювати просто неба.

...Данилишин виїхав на одну з ділянок етиленопроводу високо в гори. Закінчили варити двокілометрову нитку, і її треба було випробувати під тиском до того, як вкласти в траншею. Шофер захворів, і Данилишин сам сів за кермо легкового уазика. Десь ворухнулась думка, що по такому бездоріжжю та ще в таку непогоду ризиковано самому вести машину, тим паче що рідко сідав за кермо, але він одігнав цю думку: йому конче треба встигнути на випробування.

На гору вибрався нормально, хоч кілька разів машина вскакувала в баюри, буксувала. Його вже чекали. Заварили з обох боків трубу, почали закачувати повітря. Труба витримала тиск в сорок атмосфер. Після цього зняли заглушки, заклали скребок і знову закачали повітря. Минув час, але скребок не виходив. Труба вигнулась велетенською ниткою з однієї гори на другу. Де, в якому місці допустили недогляд?

Щоб відповісти на ці запитання, треба пройти вздовж труби, простукати й прослухати, що діється всередині, оглянути всі з'єднання. Спеціаліст пройшов усю трасу, але дефекту не знайшов. Данилишин помітив, що половина труби круто піднімалася вгору, і тиску, напевне, не вистачало, щоб виштовхнути скребок. Наказав збільшити тиск. Через кілька хвилин з другого кінця замахали червоним

прапорцем: скребок вийшов. Усі полегшено зітхнули.

Доки випробовували трубу, ніхто не звертав уваги на те, що дощ все припускав. Данилишин зібрався їхати назад, в найближче село, бо тут ночувати не було де, а вже насувався вечір. До нього в машину сіло троє робітників, решта людей поїхала вантажною машиною в протилежний бік. Але згори виявилось їхати важче, ніж нагору. Машина не слухалась керма. На крутому схилі її понесло вниз. Данилишин намагався загальмувати, але машина сунулась, як на лижах.

Страшна думка майнула в голові: «Ось і кінець!» Ліворуч — глибока улоговина. «Сам то ще...— подумав Данилишин,— а людей загублю». І він, сам не збагнувши як, вивернув машину до великої смереки. Зачепившись за неї боком, машина зупинилась... Пішки, забрьохані по плечі багнюкою, вони лиш через кілька годин добралися до села.

Наступного дня Данилишин поїхав на іншу дільницю. Туди йшла потужна машина з трьома ведучими мостами.

Далі шлях Данилишина лежав до гори Стриміс, через яку досі не могли перекопати траншею. По крутому схилі канавокопачі не йшли. Будівельники вже вдалися до хитрощів — перекинули через гору два троси і на протилежному схилі зачепили три потужних трактори. Але й це не допомогло. По крутосхилу канавокопач не міг навіть рухатись. Побачивши все це, Данилишин дав команду рити траншею схилом, в обхід гори...

А на другий день Данилишин, подзвонивши у штаб, почув стривожений голос Носача.

— Біда, Ярославе Федоровичу! Добре, що ти озвався, а то я сам збирався їхати. Тобі ближче там. Проскоч! Вода в річці піднялась і в одному з переходів вимила трубу. Будівельники вже туди поїхали. Вирішуйте на місці, орієнтуйтесь по обстановці, дідько їм на ковіньку.

Данилишин доповів про ситуацію біля гори Стримоніс і попросив, щоб Носач дав команду внести зміни в робочі креслення, аби будівельникам потім не пред'явили претензій. Через годину він уже спускався з гір, поспішаючи туди, де стихія загрожувала трубопроводу.

На місці він побачив страшну картину: замішана на рудій глині, вода котила каміння завбільшки з кінську голову. Річка піднялася більш як на чотири метри, розмила береги й оголила трубопровід. Виникла загроза, що каміння може погнути не таку вже й товсту стінку труби. Перехід через річку робили тоді, коли води тут майже не було, і там, де труба лягала на дно, її футерували ззовні, обважнювали чавунними виливанцями. Але ж тепер берег лишився глибоко під водою, а труба оголилася саме там, де не була захищена футеровкою.

Будівельники оголосили аврал. Сюди на трайлерах, щоб швидше, вже привезли чотири бульдозери, загнали їх з обох берегів і поставили у воді вздовж труби, аби гусеницями захистити трубопровід від каміння. Тим часом зрубали кілька великих смерек, занурили їх у воду, і четверо механізаторів нелюдськими зусиллями, працюючи по шию у воді, тросами затягли й прив'язали до труби, щоб вони

приймали на себе удари каміння, яке котила ріка. Потім помітили, що не обрубані товсті гілляки почали затримувати й дрібніше каміння, утворюючи захисний гребінь навколо труби...

Пізніше, коли вода зійшла, Данилишин зажадав, щоб усі річкові переходи були зміцнені, аби вода, якщо знову трапляться подібні зливи, не розмивала траншеї і не оголяла трубу, оскільки у експлуатаційників не буде такої техніки, як у будівельників, і їм важче доведеться боротися зі стихією. Носач підтримав його.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1.

Марта Дмитрівна домовилась з Котенком, що партком разом з відділом кадрів, укомплектує ядро апаратників комплексу хлорвінілу за рахунок кращих робітників інших цехів.

— Монтаж наближається до закінчення,— говорила вона директору,— було б добре, щоб люди вже зараз знали свої апарати, брали участь у холостій обкатці обладнання.

Котенко підтримав секретаря парткому.

Першим прийшов на розмову член парткому виробництва аеросил Володимир Кисляков. Марта Дмитрівна знала, що на комбінат він приїхав три роки тому разом з дружиною, яка, як і Володимир, уже десять років працює в хімічній промисловості.

Кисляков не відмовлявся:

— Про що мова? Треба, значить, треба!

Запрошували в першу чергу комуністів, щоб створити партійне ядро: передовиків, які досконало оволоділи апаратами. І ніхто не відмовлявся, хоч знав, що новий комплекс —один з найбільш вибухонебезпечних, оскільки в процесі використовується хлористий водень.

Доки приїхав представник фірми,— один з авторів технологічного процесу, доктор Вільгельм Фрейнтаг,—основні посади були укомплектовані. Він прибув на пуско-наладку, бо досконало знав процес, і привіз із собою групу апаратників, яким належало обкатати виробництво, вивести на нормальний режим і передати радянським робітникам, які в цей час мали працювати їхніми дублерами.

Член партії ХСС, до фанатизму релігійна людина, Фрейнтаг все ж лояльно ставився до нашої країни, як і багато інших спеціалістів, що працювали в Радянському Союзі, вивчав російську мову. Він одразу ж відповів згодою на прохання дати нашим робітникам значно більше знань, ніж було передбачено договором з фірмою, і щодня проводив додаткові заняття, постійно повторюючи:

— Мені набагато цікавіше навчити людей і повернутися додому живим, ніж залишитись похованим у вас.

Говорив він цю фразу з деяким гумором, але радянські спеціалісти розуміли, що в ній є доля занепокоєння. І тому всі уважно ставились до навчання. І хто знає, можливо, саме звідти у них народилося й міцно трималось почуття обачності, обережності, уважності і точності в роботі. За найменші дрібниці Фрейнтаг питав суворо і в той же час пояснював, що і як робити, чому саме так, а не інакше.

На окремих дільницях апарати вже обкатували, продували, і це давало змогу Фрейнтагу проводити ще й практичні заняття.

Під кінець літа Носач нарешті дістав змогу ввійти в нормальний ритм. Роботи на трасі етиленопроводу завершувались. Дощі припинилися. Рання осінь стояла сухою, лагідною. Це дало змогу прискорити укладання труб. Паралельно швидкими темпами споруджувалась лінія зв'язку між двома комбінатами. Креслення й апаратуру угорці передали нашим будівельникам. Все було підпорядковано тому, аби лінію зв'язку здати до закінчення робіт на трубопроводі.

Наприкінці серпня Котенко приймав ще одну делегацію угорських хіміків. Секретар міськкому партії, секретар парткому хімкомбінату, заступник, директора комбінату доповіли про свої успіхи, ознайомилися з новим комплексом, поцікавилися структурою керівництва комбінату та діяльністю партійного комітету, ознайомилися з побутом та відпочинком хіміків.

Вони проінформували, що до середини жовтня трубопровід до державного кордону буде готовий, а на початку листопада комбінат зможе подавати етилен. Котенко запевнив, що на середину жовтня намічається з'єднати угорську та радянську частини етиленопроводу і що з цього приводу ведуться переговори між міністрами.

А через тиждень Жухович подзвонив Котенку й доповів, що роботи на трасі закінчені.

— Залишається зварити стик на кордоні,— радісно збудженим голосом інформував він директора комбінату.

— Наш міністр домовився з угорцями, що стик будемо варити п'ятнадцятого жовтня,— в свою чергу повідомив Котенко начальнику управління.— Збирайтеся, скажіть керівникам спеціалізованих управлінь, щоб визначили представників, бо всі бажаючі поїхати не зможуть.

...З якимось особливим хвилюванням їхав Роман Ципцюра в числі делегації будівельників і хіміків. Радісне збудження від усвідомлення успішно виконаної великої справи оволоділо кожним. Звиклі бачити одне одного лише в спецівках, зварники дивувались, зустрічаючи знайомі обличчя в святковому вбранні.

Ципцюра стояв близько від трибуни, щоб не пропустити жодного слова угорського і радянського міністрів, але, підсилені динаміками, їхні голоси лунали над пробудженою галявиною поблизу кордону потужно й дзвінко.

— Підписана чотири роки тому угода про кооперацію в галузі виробництва й поставок олефінів та їх переробки,— говорив угорський міністр,— дала перші плоди. Виникло два потужних виробництва по обидва боки кордону, з'єднані першим у світі етиленопроводом такої довжини — понад триста сорок кілометрів.

Ципцюра з заздрістю професіонала спостерігав, як четверо зварників — двоє угорських і двоє радянських — спустилися в траншею, потиснули один одному руки і точними, тисячі разів вивіреними рухами наклали останній шов на трубопроводі. Потім вийшли з траншеї й доповіли міністрам, що траса дружби з'єднана.

Угорською, російською та українською мовами полинув над кордоном пролетарський гімн «Інтернаціонал»...

2.

— Тепер залишилось найскладніше,— сказав Носач Данилишину, коли вони повернулися з кордону.— Прочистити і висушити трубопровід.

— За іноземними нормами та й за проектом його треба сушити як мінімум п'ятнадцять тижнів. Невже ми втратимо стільки часу?— жахнувся Данилишин.

— Ось давай і придумаємо, як прискорити цей процес,— хитро примруживши, запропонував Носач.

По виразу його обличчя Данилишин зрозумів, що у Носача є якась оригінальна думка, але він, як завжди, не поспішає з нею.

— Не годен я, Богдане Юрійовичу!— благально вимовив Данилишин.— Бачу: у вас є якась пропозиція. А я не можу зараз будь-що придумати.

— От тобі й начальник етиленопроводу!— посміхнувся Носач.— Ти не сьогодні, а раніше мав би міркувати над цим, дідько йому на ковіньку!

— Та я думав. Можна швидко висушити гарячим азотом. Але де його стільки взяти?

— Ну, ось і знайшов!— підтримав Носач.— Значить так. За технологією очистки треба запускати скребок і чекати, доки він вийде на протилежному кінці. А ми запустимо чотири-п'ять скребків один за одним з певним інтервалом.

— А як застряне перший?

— Перший пропустимо один. Я привіз із Федеративної Німеччини цікавий прилад: датчик-сигнал, що чіпляється до скребка. Якщо скребок застряне, його за цим сигналом одразу й знайдемо.

— То, може, спочатку прочистимо нашу частину до перевалу?— запропонував Данилишин.— Легше буде шукати, якщо застряне.

— Гаразд!— погодився Носач.— Готуй техніку і людей. Завтра почнемо.

Вранці Данилишин відправив на трасу чотирьох робітників, які мали стояти з інтервалом у двадцять п'ять кілометрів з приладами, що фіксували сигнали датчика, і слідкувати за проходженням скребка. Інструктував їх Носач особисто.

Перший скребок пройшов нормально. Носач і Данилишин виїхали в Карпати на перевал, щоб випробувати другу, складнішу частину трубопроводу, яка спускається з гір аж до кордону. А в другій частині трубопроводу перший же скребок застряв. Датчик, який подавав сигнали, зіпсувався, і ніякі прослуховування не допомогли знайти місце, де скребок зупинився.

Два тижні Носач метався по трасі, мов навіжений, шукаючи місце, де утворилася пробка. Повітря закачували понад норму, збільшуючи й збільшуючи тиск, воно виходило на протилежному кінці, але скребок не виштовхувало. Нарешті Носач вирішив теоретично визначити можливе місце зупинки скребка.

Від кордону трубопровід проліг по рівнині, його укладали сумлінні будівельники, значить, тут не могло бути заторів. А в горах траса

тричі спускалася у видолинки і стільки ж разів піднімалася вгору. Чи не міг скребок, втративши інерцію та ще коли зустрів якусь перешкоду, зупинитись на останньому підйомі?

Відкопали трубу, просвердлили дірку. Повітря виходило без тиску. Значить, скребок був нижче. Але де? Можливо, що і в другому видолинку, а може, й за кілька метрів звідси...

Відкрили трубу у другому видолинку і ледве просвердлили отвір, як стиснуте повітря зі свистом вирвалось з труби. Все ясно. Місце, де застряв скребок, тепер обмежувалось двома-трьома кілометрами.

Знаючи, що труби перед зварюванням у нитку калібрували і що таким чином на з'єднанні скребок не міг застряти, Носач пройшов усю дільницю, уважно оглядаючи кожний метр засипаної траншеї. В одному місці його увагу привернув надто кам'янистий грунт. Видно нелегко довелося тут будівельникам. На поверхні виднілися сліди гусениць трактора. Носач звелів розкопати в цьому місці.

Як тільки вибрали невеликий шар грунту, він побачив брили каменю. Їх з трудом піднімали двоє будівельників. І ось оголилася труба. Носач одразу помітив чималий прогин. Сумніву не було: скребок застряв саме тут. Очевидно, бульдозерист, який загортав траншею, не подумав про те, що велике каміння може пошкодити трубу і не лише прогнути її, але й обідрати ізоляцію. Майстер дільниці, який теж був тут, під суворим поглядом Носача опустив голову.

Зварники вирізали двометровий шматок труби і вставили новий, який уже встигли підвез-

ти сюди, знову пустили скребок, і він пройшов до кордону без затримки. За кілька днів і цей відрізок етиленопроводу почистили. Почалася сушка всієї траси. По прямому зв'язку, який уже діяв між двома комбінатами, Носач і Котенко проінформували угорських колег і домовились про спільне випробування етиленопроводу.

Нарешті угорські хіміки повідомили, що вони готові. Носач виїхав до них, щоб особисто переконатися в наслідках перевірки, а Данилишина послав на перевал, на сотий кілометр, де була спостережна станція, щоб звідти, з певним інтервалом, запустити один за одним чотири скребки. По телефону Носач подав команду запускати. Він збирався дочекатись, доки скребки вийдуть, але керівник угорської частини етиленопроводу Іштван Декер переконав його:

— Уже пізній вечір, а від перевалу до нас добрих двісті сорок п'ять кілометрів. Цю відстань прилади подолають не менше, як за шість годин. А ми тим часом відпочинемо. Черговий повідомить нам, коли треба буде.

І Носач погодився. Ніч у невеликому готелі—будиночку для приїжджих на хімкомбінаті — він провів неспокійно: кілька разів прокидався, бо йому вчувалось, що дзвонить телефон чи хтось стукає. Уже розвиднялось, і Носач, не чекаючи, доки його покличуть, подався туди, де етиленопровід виходив на поверхню.

За компресорною станцією, яка буде подавати етилен у магістраль, труба була піднята майже на метр від землі, щоб легше було спостерігати, коли вийдуть з неї скребки. Станцію

обнесли високим парканом, за яким починалось поле. Там височіла кукурудза. Ні біля труби, ні на компресорній станції нікого не було. Носач підійшов до краю труби — з неї виривалось повітря. «Таке враження,— подумав Носач,— або прилади вийшли з ладу, або магістраль десь прорвало. Цього ще не вистачало!»

— О, ви вже тут?!— почув він за спиною голос Іштвана Декера.— А я за вами, товаришу Носач, заходив до готелю. Сказали, що ви вже пішли. Ну, що тут нового?

— Та ось скребків не видно...

Декер покликав механіка, який чергував уночі біля труби. Той знітився, як здавалося Носачу, відповідаючи на запитання Декера, що він ніяких скребків не бачив.

Носач подзвонив Данилишину. Той сказав, що всі чотири прилади запустили з інтервалом не менше півгодини.

— Який тиск давали в трубопровід?— поцікавився Носач.

— До десяти атмосфер, Богдане Юрійовичу.

— Не могло ж прорвати трубопровід? — з тривогою в голосі спитав Носач.

— Звісно, Богдане Юрійовичу,— підтвердив Данилишин. — Його міцність розрахована більш як на півсотні атмосфер. А ви пошукайте скребки біля труби...— підказав Данилишин.

Носач вийшов за паркан, у кукурудзу. За ним слідом і Декер.

— Думаєте, що вони аж сюди могли залетіти?— засумнівався Декер.

— Цілком можливо! Тиск був високий!

За півгодини знайшли всі чотири скребки. Високим тиском їх вистрілило, як з гармати, метрів за сто від компресорної станції. Черговий механік зізнався Декеру, що він на годинку приліг подрімати і, напевне, саме в цей час вони і повилітали.

...На початку грудня угорські хіміки повідомили, що вони посилають першу посилку! Вона пройшла трасою без будь-яких перешкод. Того ж вечора Котенко інформував міністра, що етиленопровід готовий до роботи.

3.

Останні дні старого року і початок нового були для Котенка переповнені турботами й тривогами. З подачею етилену не все ладилось, бо на угорському хімкомбінаті виробництво переживало пусковий період. Котенко розумів їх: установка по виробництву етилену складна, в світовій практиці ще не було подібної, тому він не дорікав колегам за часті перебої.

Зате Вільгельм Фрейнтаг, який керував пуско-наладкою в цеху вінілхлориду, висловлював обурення як хотів, бо нерівномірне надходження сировини не давало змоги відрегулювати режим установок. Західнонімецькі спеціалісти дивились на все це байдуже, вони нікуди не поспішали, а їх керівник належав до розряду людей діяльних, і кожний день простою виводив його з рівноваги.

Щоправда, Фрейнтаг марно часу не гаяв, продовжував навчати наших майбутніх операторів, попереджаючи уже на робочих місцях, де може бути якась несподіванка, за якими

саме датчиками треба особливо уважно слідкувати, як діяти на випадок, якщо в апараті реакція піде не в заданому режимі.

Нарешті етилен почав надходити рівномірно. Фрейнтаг дав установкам навантаження. І хоч робив він це обережно, не поспішаючи, все ж то в одному, то в іншому місці виникали затори. Через кілька днів Фрейнтаг доповів Носачу, що погано діють теплообмінники, і він змушений повідомити про це фірму. Нові надійшли негайно.

І, коли, здавалось, все стало на свої місця,— підвели холодильники на вузлі піролізу. Їх заміняли двічі, але наслідок був той самий. Тоді Носач запропонував поставити радянські холодильники, на що Фрейнтаг хоч і неохоче, але змушений був погодитись.

Спочатку на апаратах працювали західнонімецькі спеціалісти, а радянські у них були дублерами. Але нарешті настав день, коли до апаратів стали наші спеціалісти, а західнонімецькі лише підстраховували їх. Комплекс хлорвінілу виходив на проектну потужність.

Котенко доповів міністрові, що виробництво працює нормально, пішов радянський хлорвініл.

— Спасибі, Антоне Васильовичу, за приємну новину. Зараз буду доповідати Центральному Комітетові партії, бо пуск такого виробництва у нашій країні — це визначна подія.

На початку березня радіо передало радісну звістку: будівельників і експлуатаційників комплексу хлорвініл і етиленопроводу привітав Центральний Комітет партії.

Потім був багатолюдний мітинг, на який приїхав міністр хімічної промисловості СРСР

Леонід Аркадійович Костандов і гості з Угорщини на чолі з міністром, доктором Дюлою Секером. Звучали поздоровлення, теплі слова на адресу тих, хто в складних гірських умовах, в непогоду проклали трасу дружби.

— У будівництві комплексів хлорвінілу, полівінілхлориду і етиленопроводу брали участь чотириста шістдесят міст нашої країни,— говорив у своєму виступі Котенко.— Із Ташкента й Кургана, Харкова й Луцька, Свердовська й Донецька, Казані й Ленінграда, Сум і Чирчика надходило сюди обладнання. І ми сьогодні висловлюємо їм сердечну подяку.

Поруч з усіма на трибуні стояв і Фрейнтаг. Він радісно посміхався, бо ніколи не був на подібних урочистостях.

— Я приємно вражений,— говорив він збудженo Носачу.— Ні, я не мав сумніву, що виробництво піде, бо воно споруджене у відповідності з проектом і документацією.

— А що ж вас вразило? — зацікавився Носач.— Що ми так швидко побудували?

— Ні, будувати ви вмієте. У мене були сумніви щодо вміння ваших людей обслуговувати таке складне виробництво. А тепер бачу, що помилився. Я приємно вражений!— повторив він.— Ваші люди можуть працювати!

— А ви ще сумнівались?!— посміхнувся Носач.— А освоєння космосу? Хіба не ми першими почали?!

— О, так, так!— тільки й відповів Фрейнтаг.— Тут, безперечно, за вами пріоритет.

ЗМІСТ

Частина перша.
З ПРОТИЛЕЖНИХ БЕРЕГІВ — 3
Частина друга.
ПТАХИ ДУЖІ КРИЛЬМИ — 75
Частина третя.
ОРЛАМИ ПРОТИ ВІТРУ — 119

Виталий Михайлович Виноградский

МЕРА ЖИЗНИ

Повесть

Киев, «Радянський пысьмэнник», 1984

(На украинском языке)

Редактор О. В. Зима
Художники: В. Ф. Яворський, П. Х. Ткаченко
Художній редактор Н. В. М'ясковська
Технічний редактор А. В. Джафарова
Коректор С. І. Слабошевська

Інформ. бланк № 1704.

Здано на виробництво 03.11.83. Підписано до друку 16.03.84. БФ 25189. Формат 70×90¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Літературна гарнітура. Високий друк. 5½ фіз.-друк. арк., 6,44 ум.-друк. арк., 6,69 ум. фарб.-відб., 6,3 обл.-вид. арк. Тираж 15 000 пр. Зам. 2832. Ціна в оправі 55 к.

Видавництво «Радянський письменник»,
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Одеська книжкова фабрика,
270008, Одеса-8, вул. Дзержинського, 24.

55 к